

**ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΠΑΤΡΑΣ**

**ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης στην ελληνική τουριστική
εκπαίδευση: Οι απόψεις των σπουδαστών»**

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ: ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΚΑΛΑΝΤΖΗ (Α.Μ 5721)

ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ: ΔΡ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥ

**ΠΑΤΡΑ
ΙΟΥΛΙΟΣ 2013**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο 1 Εισαγωγή

1.1	Εισαγωγικές πληροφορίες.....	4
1.2	Ερευνητικός σκοπός και στόχοι.....	5
1.3	Η δομή της εργασίας.....	5

Κεφάλαιο 2 Εξέταση της Βιβλιογραφίας

2.1	Εισαγωγή.....	7
2.2	Γιατί φτάσαμε στην ανάγκη για αειφορία;.....	7
2.3	Τουριστική ανάπτυξη και επιπτώσεις.....	9
2.4	Η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης.....	10
2.5	Αειφόρος τουριστική ανάπτυξη.....	14
2.6	Αρχές αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης.....	15
2.7	Αειφόρος τουρισμός.....	17
2.8	Αειφόρος κοινωνία.....	20
2.9	Αειφόρος ανάπτυξη και εκπαίδευση.....	21
2.9.1	Αειφόρος ανάπτυξη και εκπαίδευση στην Ελλάδα.....	23
2.10	Τουριστική εκπαίδευση στην Ελλάδα.....	24
2.10.1	Επαγγελματικός προσανατολισμός και αειφορία.....	25
2.10.2	Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας.....	27
2.11	Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	29

Κεφάλαιο 3 Μεθοδολογία της Έρευνας

3.1	Εισαγωγή.....	31
-----	---------------	----

3.2	Ταυτότητα της έρευνας.....	32
3.3	Ερευνητικοί στόχοι.....	32
3.4	Πηγές πληροφόρησης.....	33
3.5	Επιλογή ερευνητικής προσέγγισης.....	34
3.5.1	Η δομή του ερωτηματολογίου.....	35
3.6	Επιλογή δείγματος.....	37
3.7	Συμπεράσματα κεφαλαίου.....	39

Κεφάλαιο 4 Αποτελέσματα της έρευνας

4.1	Εισαγωγή.....	40
4.2	Ευρήματα.....	41

Κεφάλαιο 5 Συμπεράσματα

5.1	Γενικά συμπεράσματα και προτάσεις.....	44
5.2	Περιορισμοί και προβλήματα της έρευνας.....	47

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική.....	48
Ξενόγλωσση.....	49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Εισαγωγικές πληροφορίες

Τα τελευταία χρόνια οι όροι «αιφορία» και «αιφόρος τουριστική ανάπτυξη» χρησιμοποιούνται ολοένα με μεγαλύτερη συχνότητα και αποτελούν αντικείμενο συζήτησης. Από την σκοπιά του τουρισμού αξίζει να σημειωθεί η διεξαγωγή του Παγκόσμιου Συνεδρίου για τον Αειφόρο Τουρισμό, που έλαβε χώρα στο Lanzarote των Κανάριων Νήσων τον Απρίλιο του 1995, κάνοντας προτάσεις για την εφαρμογή των αρχών της αειφόρου ανάπτυξης στον τουρισμό.

Η επιστημονική κοινότητα των ερευνητών του τουρισμού φαίνεται να έχει κατανοήσει την σημαντικότητα της έννοιας της αειφορίας για τον κλάδο, όπως φανερώνει και η ίδρυση του επιστημονικού περιοδικού *Journal of Sustainable Tourism* το 1992. Όμως και η τουριστική βιομηχανία φαίνεται ολοένα και περισσότερο να αναγνωρίζει την ανάγκη μέριμνας θεμάτων αειφόρου ανάπτυξη. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι ακόμα και σήμερα η έννοια της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης δεν ορίζεται πάντα με σαφήνεια, ενώ φαίνεται να επικρατεί και μια σύγχυση σε σχέση με το ακριβές νόημα του (McKercher, 2003, Sharpley 2000).

Μέρος της επίλυσης αυτών των προβλημάτων θα μπορούσε να είναι η τουριστική εκπαίδευση. Θα μπορούσε δηλαδή να προσφέρει στους φοιτητές επαρκείς γνώσεις για την έννοια και τη φύση της αειφορίας, έτσι ώστε οι απόφοιτοι σχολών τουρισμού να υποστηρίζουν αλλά και να γνωρίζουν τους τρόπους εφαρμογής των αρχών της αειφόρου ανάπτυξης στους τουριστικούς οργανισμούς στους οποίους θα εργάζονται.

Αν και ο ρόλος της τουριστικής εκπαίδευσης στην ανάπτυξη γνώσεων για την αειφορία είναι δεδομένος, οι μελέτες που ερευνούν την ένταξη της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Το ίδιο ισχύει και για την ελληνική τουριστική εκπαίδευση, όπου βλέπουμε να

υπάρχει απουσία σχετικών ερευνών. Μια σχετική μελέτη των Ηνωμένων Εθνών στα στοιχεία της αειφόρου ανάπτυξης στην Ελλάδα αποκάλυψε την απουσία συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πολιτικών για την ενίσχυση της αειφόρου ανάπτυξης (United Nations 1998).

1.2 Ερευνητικός σκοπός και στόχοι

Σε σχέση με τα προαναφερθέντα, η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία αναγνωρίζει αυτή την έλλειψη της βιβλιογραφίας και προσπαθεί να ασχοληθεί με αυτό το σημαντικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, ο σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει τα αποτελέσματα μιας έρευνας για τις αντιλήψεις τελειοφίτων τουριστικής διοίκησης του τεχνολογικού εκπαιδευτικού τομέα για την έννοια της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης και για τον τρόπο με τον οποίο ο όρος χρησιμοποιείται εκπαιδευτικά μέσα στο πρόγραμμα σπουδών. Οι ερευνητικοί στόχοι της εργασίας για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι οι ακόλουθοι:

- Η εξέταση της βιβλιογραφίας για θέματα που αφορούν την έννοια και τις αρχές της αειφορίας και της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης και τον ρόλο της στην ανώτατη εκπαίδευση. Σκοπός αυτής της εξέτασης είναι η κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο θα μελετηθεί το εξεταζόμενο θέμα.
- Η συλλογή δεδομένων από έρευνα που θα γίνει σε τελειόφοιτους επισκέπτες του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος της Πάτρας.
- Η διεξαγωγή συμπερασμάτων και η διατύπωση προτάσεων βάσει των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν από την έρευνα.

1.3 Η δομή της εργασίας

Η παρούσα πτυχιακή εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο, η *Εισαγωγή*, παρουσίασε γενικά θέματα για την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη, την κατεύθυνση της εργασίας και τους ερευνητικούς της στόχους.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* εξετάζεται το εννοιολογικό περιεχόμενο της αειφόρου ανάπτυξης και ο ρόλος της στην ανώτατη εκπαίδευση γενικά και στην ελληνική τουριστική εκπαίδευση ειδικότερα. Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να αναπτύξει το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας. Στο *τρίτο κεφάλαιο* της εργασίας παρουσιάζεται η ερευνητική μεθοδολογία της εργασίας. Αναφορά γίνεται στις δευτερογενείς και πρωτογενείς πηγές που χρησιμοποιήθηκαν. Στη συνέχεια αναφέρεται το περιεχόμενο της μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε για την έρευνα, η επιλογή του δείγματος και οι δυσκολίες που παρουσιάστηκαν.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της πρωτογενούς έρευνας. Τέλος, στο *πέμπτο κεφάλαιο* της εργασίας αναφέρονται τα συνολικά συμπεράσματα αυτής την πτυχιακής εργασίας καθώς και προτάσεις που προκύπτουν από την πρωτογενή και δευτερογενή έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

2.1 Εισαγωγή

Η ένταξη της έννοιας της αειφορίας στα προγράμματα σπουδών τουριστικής εκπαίδευσης απαιτεί μια εμπειριστατωμένη κατανόηση της σημερινής χρήσης της έννοιας. Για αυτό το λόγο, το δεύτερο αυτό κεφάλαιο εξετάζει τη σχετική βιβλιογραφία, με σκοπό να αποσαφηνίσει την έννοια της αειφορίας, τον ρόλο της στην εκπαίδευση και ειδικά στην τουριστική εκπαίδευση. Όλες αυτές οι πληροφορίες χρησιμοποιούνται ώστε να αναπτυχθεί το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο βασίζεται η πρωτογενής έρευνα που πραγματοποιήθηκε για αυτή την εργασία.

2.2 Γιατί φτάσαμε στην ανάγκη για αειφορία;

Όπως μας ενημερώνει ο Καστοριάδης (1993), για πολλά χρόνια οι ανεπτυγμένες χώρες βάσισαν την συνεχή ανάπτυξη τους στην αντίληψη ότι οι φυσικοί πόροι είναι ανεξάντλητοι. Σήμερα πλέον γνωρίζουμε ότι η βιομηχανική και τεχνολογική ανάπτυξη, σε συνδυασμό με την αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της γης, προκάλεσαν την αύξηση των αποβλήτων, με αποτέλεσμα τη διατάραξη της περιβαλλοντικής ισορροπίας.

Πράγματι, η οικονομική ανάπτυξη των ανεπτυγμένων χωρών στηρίχθηκε για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στη λαθεμένη αντίληψη ότι οι φυσικοί πόροι είναι ανεξάντλητοι. Όμως, η βιομηχανική ανάπτυξη και η ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας, σε συνδυασμό με την αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της γης, προκάλεσαν την αύξηση των οικιακών και βιομηχανικών αποβλήτων (Πολυδωρόπουλος και Σταυρουλοπούλου, 2004). Αυτή η αύξηση με τη σειρά της είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη της ισορροπίας του φυσικού περιβάλλοντος.

Ο άνθρωπος έχοντας ως μοναδικό του στόχο τη συνεχή ανάπτυξη ξεκίνησε να εκμεταλλεύεται αλόγιστα τις πρώτες ύλες, να παράγει και να καταναλώνει ολοένα και περισσότερα προϊόντα φτάνοντας στο σημείο του υπερκαταναλωτισμού. Στον 21^ο αιώνα ο άνθρωπος εκμεταλλεύεται τη Γη, κάτι που είχε ως συνέπεια την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, η οποία σε μερικές περιπτώσεις είναι τόσο σοβαρή ώστε να μην μπορεί να αναστραφεί. Όσο και αν σε πολλούς από εμάς οι ανθρώπινες παρεμβάσεις φαίνονται ασήμαντες, αποτελούν σοβαρή απειλή στη βιωσιμότητα του οικοσυστήματος.

Από τη στιγμή όμως που το περιβάλλον δεν είναι προσφέρει απεριόριστους πόρους, αλλά τα αποθέματα των φυσικών πόρων (με εξαίρεση τους ανανεώσιμους, π.χ. ηλιακή ακτινοβολία) είναι εξαντλήσιμα, η ανάπτυξη που βασίζεται στην υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων δεν μπορεί να θεωρηθεί αειφόρος. Η σχέση της παραγωγής και της κατανάλωσης της ενέργειας με την καταστροφή του περιβάλλοντος, αποτελούν σήμερα αντικείμενο συζητήσεων και προβληματισμών, όχι μόνο στον επιστημονικό και στον επιχειρηματικό χώρο, αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία.

Όλα τα παραπάνω έχουν οδηγήσει στο να έρθουν στο προσκήνιο νέοι όροι, όπως αυτός της περιβαλλοντικής ηθικής ή με άλλα λόγια βιοηθικής, η οποία δεν είναι τίποτα άλλο από ένα πεδίο κανόνων που πρέπει να διέπουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων προς το περιβάλλον (Πολυδωρόπουλος και Σταυρουλοπούλου 2004). Όλες οι παρεμβάσεις της ανθρώπινης ανάπτυξης, αποτελούν μαζί μεγάλη απειλή για το μέλλον του οικοσυστήματος. Σε όλους μας είναι γνωστά τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της «τρύπας του όζοντος», του φαινομένου του θερμοκηπίου και των σημαντικών αλλαγών στις κλιματολογικές συνθήκες του πλανήτη. Όλα τα παραπάνω έχουν οδηγήσει στο να έρθουν στο προσκήνιο νέοι όροι, όπως αυτοί της περιβαλλοντικής ηθικής και της αειφορίας, η οποίοι αναφέρονται σε ένα σκεπτικό και σε ένα σύνολο κανόνων που πρέπει να χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων προς το περιβάλλον.

2.3 Τουριστική ανάπτυξη και επιπτώσεις

Στρέφουμε τώρα την προσοχή από αυτές τις γενικές παρατηρήσεις στο τουριστικό φαινόμενο συγκεκριμένα. Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης του ο τουρισμός προωθήθηκε ως μια ήπια μορφή οικονομικής δραστηριότητας χωρίς σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, ο τουρισμός δεν μόλυνε το περιβάλλον σε μεγάλο βαθμό, όπως π.χ. οι τομείς της μεταποίησης, της εντατικής γεωργία και πολύ περισσότερο της βαριάς βιομηχανίας. Με το πέρασμα των χρόνων όμως, έγιναν αντιληπτές και οι αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού, που αμφισβητούν τον χαρακτηρισμό της τουριστικής ανάπτυξης ως ήπια μορφή. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Eadington (1992) περίπου πριν δύο δεκαετίες, ο τουρισμός αν δεν αναπτυχθεί σωστά μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στις κοινωνίες και το περιβάλλον των τουριστικών προορισμών. Η δριμύτητα των επιπτώσεων του τουρισμού ποικίλουν για τον απλό λόγο ότι η τουριστική ανάπτυξη που ακολουθεί ένας τουριστικός προορισμός και τα είδη των τουριστών που τον επισκέπτονται περιλαμβάνουν ποικίλους τρόπους χρήσης. Όμως από αυτό το γεγονός προκύπτει και το συμπέρασμα ότι κάθε μορφή τουριστικής ανάπτυξης επιφέρει μια σειρά από επιπτώσεις.

Αυτή η ευρύτερη θεώρηση των επιπτώσεων του τουρισμού αποτυπώνεται στον ορισμό που δίνουν οι McIntosh και Goeldner (1995):

«Ο τουρισμός μπορεί να οριστεί ως το σύνολο των φαινομένων και των σχέσεων που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των τουριστών, των επιχειρήσεων, των κυβερνήσεων και των κοινωνιών που φιλοξενούν τους τουρίστες, κατά τη διαδικασία προσέλκυσης τουριστών και άλλων επισκεπτών».

Για πολλά χρόνια, ο τουρισμός εξεταζόταν αποκλειστικά βάσει της οικονομικής σπουδαιότητας του και λίγοι ήταν αυτοί που συνειδητοποιούσαν πως μπορεί να επιφέρει προβλήματα. Σε γενικές γραμμές, είναι γεγονός ότι ο τουρισμός αναπτύσσεται προκειμένου να συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών. Όταν μετά από κάποια χρόνια διατάραξης του τρόπου ζωής τους οι κάτοικοι ενός τουριστικού προορισμού βλέπουν μικρές βελτιώσεις πέραν της

συγκέντρωσης πλούτου στα χέρια μιας μειοψηφίας, η απογοήτευση μπορεί να κυριαρχήσει. Παράλληλα, εξαιτίας των αλλαγών στη δομή μιας τοπικής κοινωνίας ήδη μπορεί να έχουν αναπτυχθεί μορφές κοινωνικών εντάσεων και κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Αυτό είναι ιδιαίτερα αληθές για τις παραδοσιακές κοινωνίες που αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν απότομα μοντέρνες ιδέες, αξίες και τεχνολογίες.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η τουριστική βιβλιογραφία έχει εξετάσει όχι μόνο τις θετικές αλλά και τις αρνητικές επιπτώσεις που είναι πιθανό να παρατηρηθούν σε μια χώρα με ανεπτυγμένη τουριστική βιομηχανία. Αυτός ο προβληματισμός για τις αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού οδήγησε μια στροφή στις αντιλήψεις για την τουριστική ανάπτυξη. Η στροφή αυτή ουσιαστικά τονίζει την ανάγκη για «αιεφόρο» τουριστική ανάπτυξη που σέβεται το περιβάλλον και στοχεύει σε ένα πιο «πράσινο» μέλλον. Η έννοια της αιεφορίας αναλύεται στην επόμενη ενότητα. Κλείνοντας αυτή την ενότητα, αρκεί εδώ να πούμε ότι η αιεφόρος ανάπτυξη υπόσχεται προστασία του περιβάλλοντος, διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας, οικονομική και κοινωνική ευημερία και ανάπτυξη με μέλλον.

2.4 Η έννοια της αιεφόρου ανάπτυξης

Το πώς θα οριστεί η «αιεφόρος ανάπτυξη», καθώς και το πώς και αν μπορεί να επιτευχθεί, έχει αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό θέμα διαβουλεύσεων και αντιπαραθέσεων τη σημερινή εποχή. Σύμφωνα με τον Eber (2000), ο όρος «αιεφόρος ανάπτυξη» έγινε για πρώτη φορά ευρύτερα γνωστός μετά της έκθεση του Brundland “Our Common Future” το 1987. Από τότε έχει αμφισβητηθεί έντονα από ακαδημαϊκούς, επιστήμονες, φορείς του δημόσιου τομέα και επιχειρήσεις.

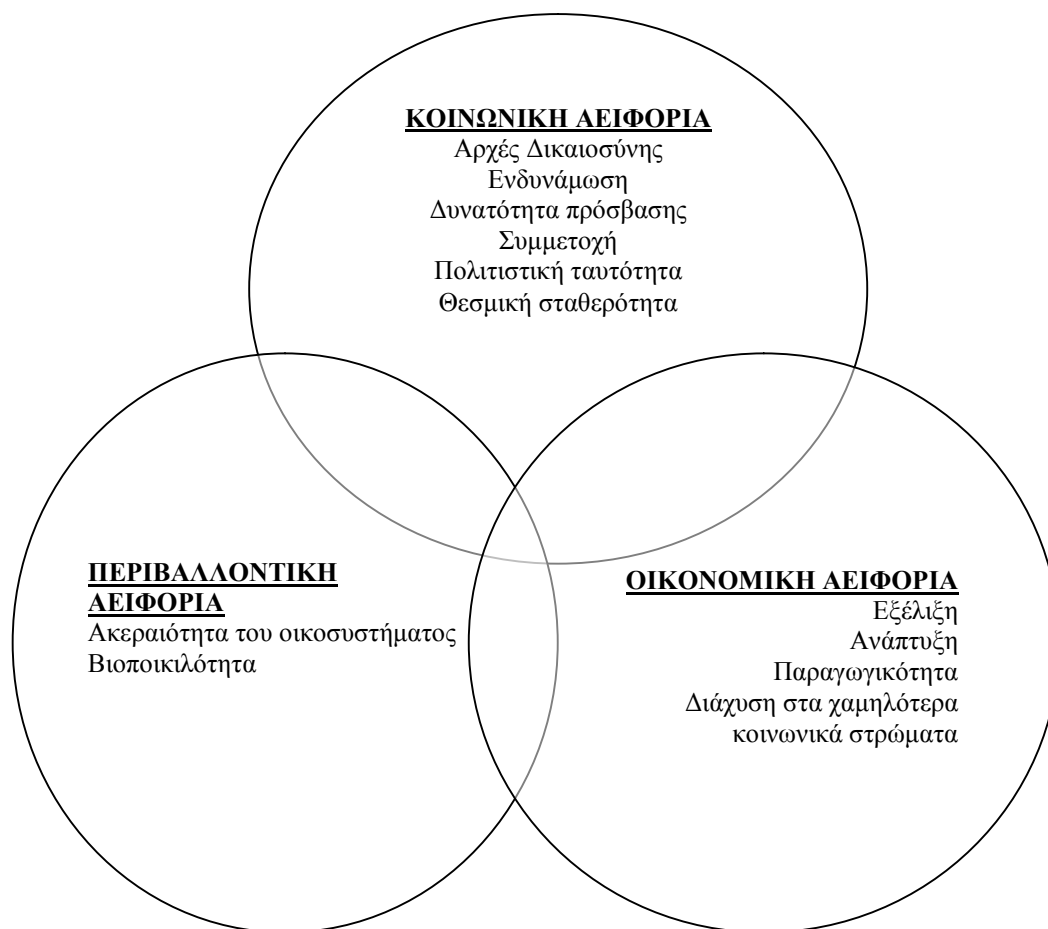
Ο όρος αιεφόρος ανάπτυξη προέρχεται από τη μετάφραση των αγγλικών λέξεων “Sustainable Development”. Ο Ανδριώτης (2005) αναφέρει ότι στην ελληνική βιβλιογραφία εκτός από τον όρο αιεφόρος ανάπτυξη μπορεί να συναντήσει κανείς και τους όρους «βιώσιμης ανάπτυξη» και «υποστηρίξιμης ανάπτυξη». Αυτό το γεγονός αποδεικνύει και τη δυσκολία της ακριβούς απόδοσης του όρου στην ελληνική γλώσσα. Ωστόσο ο όρος αιεφόρος ανάπτυξη φαίνεται να έχει επικρατήσει και για αυτό το λόγο χρησιμοποιείται σε αυτή την εργασία.

Όπως είναι φυσικό και στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν δοθεί πολλοί ορισμοί για την αειφόρο ανάπτυξη. Ο επικρατέστερος όμως φαίνεται να είναι αυτός της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED, 1987) που εμπεριέχεται στην έκθεση “Our Common Future” που αναφέρθηκε στην αρχή αυτής της ενότητας. Αυτός ο ορισμός αποτέλεσε σημαντικό βήμα στην εξέλιξη και κατανόηση της αειφόρου ανάπτυξης, κυρίως γιατί απέδωσε με συνοπτικό και κατανοητό τρόπο την βασική ιδέα ότι η οικονομική ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος πρέπει να αντιμετωπίζονται ως ένα ενιαίο ζήτημα. Σύμφωνα με τον ορισμό του WCED η αειφόρος ανάπτυξη μπορεί να οριστεί ως:

«Αυτή που καλύπτει τις παροντικές ανάγκες χωρίς να υποθηκευτεί η δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες. Είναι μια διαδικασία μετασχηματισμού όπου η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, η κατεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι προσαρμογές στο θεσμικό πλαίσιο εναρμονίζονται και ανυψώνουν τις σημερινές και μελλοντικές δυνατότητες να ικανοποιηθούν οι ανθρώπινες ανάγκες και φιλοδοξίες».

Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, σε αυτού του είδους την ανάπτυξη η οικονομική πρόοδος είναι εξίσου σημαντική και πρέπει να ενοποιείται με την διαφύλαξη του περιβάλλοντος, με τρόπο που διαφυλάσσει τον πολιτισμό και την ισονομία μιας κοινωνίας. Υπό αυτή την έννοια η αειφόρος ανάπτυξη είναι μια περιεκτική προσέγγιση που τονίζει την αλληλεξάρτηση του φυσικού περιβάλλοντος με την οικονομία και την κοινωνία και παρουσιάζεται γραφικά στο Διάγραμμα 2.1.

Σχεδιάγραμμα 2.1: Αειφόρος Ανάπτυξη

Πηγή: Ανδριώτης (2005)

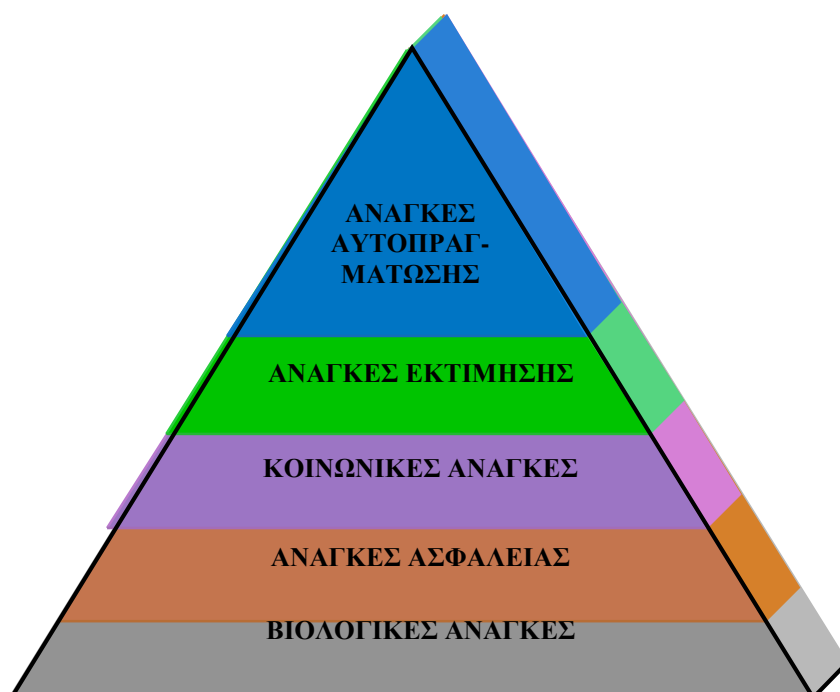
Σύμφωνα με τα παραπάνω, προκύπτει ότι υπάρχουν διάφορες προϋποθέσεις για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης. Αυτές είναι:

Ικανοποίηση των Ανθρώπινων Αναγκών: Η αειφόρος ανάπτυξη προϋποθέτει την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, ιδιαίτερα των θεμελιωδών αναγκών του ανθρώπου για διατροφή, καθαρό νερό, στέγαση, ιματισμό και εργασία. Αφορά όμως εξίσου και την ικανοποίηση των ανθρώπινων φιλοδοξιών για επιτεύγματα που συνεισφέρουν στην βελτίωση της ποιότητας ζωής (π.χ. ασφάλεια και περισσότερες ευκαιρίες για ταξίδια και ψυχαγωγία) (Hunter and Green 1995). Όλα αυτά

απεικονίζονται στην κλασική πυραμίδα του Maslow, που παρουσιάζεται στο Σχεδιάγραμμα 2.2 και περιλαμβάνει:

1. Φυσιολογικές ή βιολογικές ανάγκες: που βρίσκονται στη βάση της πυραμίδας και αποτελούν πρωταρχικές ανάγκες για την επιβίωση του κάθε ατόμου.
2. Ανάγκες ασφάλειας: που ασχολούνται κυρίως με τη δημιουργία ενός κλίματος προστασίας του ατόμου, όπου δεν υπάρχουν φοβίες και απειλές.
3. Κοινωνικές ή υπαρξιακές ανάγκες: η ανάγκη του ατόμου να ανήκει κάπου και η αναγκαιότητα για ύπαρξη φιλίας, αγάπης και στοργής.
4. Ανάγκες εκτίμησης: σεβασμός και κατάκτηση κάποιας κοινωνικής θέσης που αναγνωρίζονται τόσο από το ίδιο το άτομο, όσο και από τρίτους.
5. Ανάγκες αυτοπραγμάτωσης: αποτελούν την κορυφή της ιεραρχίας και αντιπροσωπεύουν τη συνειδητοποίηση της δυνατότητας προσωπικής ανάπτυξης και της ανακάλυψης του ίδιου του εαυτού του ατόμου.

Σχεδιάγραμμα 2.2: Η Πυραμίδα των Ανθρώπινων Αναγκών

Συνέχεια - Διατήρηση των πόρων: Η αειφόρος ανάπτυξη σέβεται τις ανάγκες των μελλοντικών γενεών. Αυτό σημαίνει ότι έχοντας τα μάτια της στο μέλλον, στοχεύει στην διατήρηση των σημερινών διαθέσιμων πόρων για το «αύριο». Συνεπώς σύμφωνα με την ιδεολογία της αειφορίας, κάθε κέρδος προερχόμενο από την ανάπτυξη πρέπει, εάν και όταν κρίνεται αναγκαίο, πρέπει να χρησιμοποιείται για τη βελτίωση των φυσικών πόρων και για τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας προς όφελος των μελλοντικών γενεών.

Ισορροπία: Οι στόχοι της αειφόρου ανάπτυξης αναφέρονται στην επίτευξη της ισορροπίας. Για παράδειγμα, απαραίτητο είναι να αποφεύγεται η μονοκαλλιέργεια, δηλαδή η κατεύθυνση της παραγωγής προς ένα και μόνο τομέα παραγωγής, π.χ. τουρισμό, για το λόγο ότι μειώνονται οι δυνατότητες της γης και της τοπικής κοινωνίας να αναπτύξουν εναλλακτικές δραστηριότητες. Επίσης, ο τουρισμός δεν πρέπει να επηρεάζει αρνητικά καμία από τις ήδη ασκούμενες δραστηριότητες (π.χ. γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία).

Ύπαρξη Περιορισμών: Για την επίτευξη της αειφορίας απαραίτητο είναι να τεθούν ορισμένοι περιορισμοί ως προς τον αριθμό των τουριστών που μπορεί να δεχθεί ένα τουριστικός προορισμός, την κατασκευή της υποδομής κλπ.

2.5 Αειφόρος τουριστική ανάπτυξη

Οι αρχές της αειφόρου ανάπτυξης στον τουρισμό υιοθετήθηκαν γρήγορα, αν και περισσότερο σε θεωρητικό παρά σε πρακτικό επίπεδο. Αυτό είναι λογικό αφού η εφαρμογή της αειφόρου ανάπτυξης στην πράξη είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Είναι γεγονός ότι η τουριστική ανάπτυξη συμβατικά επικεντρώνεται στις ανάγκες της αγοράς. Η εφαρμογή της αειφορίας απαιτεί μια αλλαγή σε αυτή την εστίαση προς μια έμφαση στις ανάγκες των κοινωνιών των τουριστικών προορισμών.

Η αειφόρος τουριστική ανάπτυξη σχετίζεται με έννοιες όπως η δικαιοσύνη, η περιορισμένη κατανάλωση και κυρίως η προστασία του ανθρώπινου, κοινωνικού, φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος. Ωστόσο, σύμφωνα με το σκεπτικό της αειφόρου ανάπτυξης, αυτή η αλλαγή δεν έχει σαν αποτέλεσμα μικρότερα οικονομικά

οφέλη για τις τουριστικές επιχειρήσεις καθώς υψηλότερα κέρδη μπορούν να επιτευχθούν μέσω αιεφόρων επιχειρησιακών πρακτικών που θα μειώνουν τα κόστη και θα αυξάνουν τα έσοδα. Για παράδειγμα, γνωρίζουμε ότι η χρήση ανανεώσιμων πόρων και ο περιορισμός της κατανάλωσης νερού, ηλεκτρικού ρεύματος, κλπ., με την συμμετοχή του πελάτη στις ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, εξοικονομεί χρήματα και επιτρέπει στην επιχείρηση να αναπτύξει καλές δημόσιες σχέσεις με όσους ενδιαφέρονται για τα περιβαλλοντικά ζητήματα.

Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, αν και η αιεφόρος ανάπτυξη είναι μια πολύ ελκυστική έννοια, εξακολουθεί να αμφισβητείται. Αυτό φαίνεται να οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι η έννοια αναφέρεται στην συνετή χρήση των φυσικών πόρων. Τι όμως ακριβώς είναι η συνετή χρήση; Μπορεί να οριστεί ποσοτικά; Πως γίνεται αντιληπτός ο όρος «συνετή»; Για παράδειγμα, αλλιώς γίνεται αντιληπτή η συνετή χρήση από εκείνους που δίνουν ιδιαίτερη στο φυσικό περιβάλλον ως το σημαντικότερο στοιχείο της αιεφορίας και αλλιώς από εκείνους που θεωρούν ότι η ανθρώπινη πρόοδος μπορεί να έρθει μόνο μέσα από τη συνεχόμενη οικονομική ανάπτυξη.

Πρέπει όλοι όμως να παραδεχτούν ότι αν και σίγουρα η αιεφόρος ανάπτυξη είναι μια έννοια με αρκετές αδυναμίες ως προς τον ακριβή ορισμό και προσδιορισμό των στοιχείων της, είναι μια έννοια με πραγματική αξία. Σίγουρα οι στόχοι της συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής και περιβαλλοντικής αιεφορίας πιθανώς να είναι αντιφατικοί και να μην μπορούν να επιτευχθούν με απόλυτη επιτυχία. Η έννοια της αιεφόρου ανάπτυξης όμως προσφέρει μια ιδέα, ένα κεντρικό σημείο εστίασης, γύρω από το οποίο οι συγκρουόμενες αντιλήψεις και αξίες διαφορετικών ομάδων συμφερόντων μπορούν να συμβιβαστούν.

2.6 Αρχές αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης

Το 1996, η Agenda 21 αποτέλεσε ένα παγκόσμιο πρόγραμμα δράσης για την ενεργοποίηση των τοπικών κοινωνιών προς την κατεύθυνση της αιεφόρου ανάπτυξης. Ουσιαστικά πρόκειται για μια σειρά προτάσεων για νέους τρόπους προσέγγισης της ανάπτυξης, στα πλαίσια της οποίας υποστηρίζεται η πλήρης ενσωμάτωση της

αιεφόρου ανάπτυξης στον τομέα παροχής τουριστικών και ταξιδιωτικών υπηρεσιών. Σύμφωνα με το εξειδικευμένο σχέδιο δράσης με τίτλο «Agenda 21 για την Ταξιδιωτική και Τουριστική Βιομηχανία» που συνυπογράφηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (WTO), το Παγκόσμιο Συμβούλιο Ταξιδιών και Τουρισμού (WTTC) και το Συμβούλιο της Γης (Earth Council), πρέπει να ισχύουν οι παρακάτω 12 αρχές για την επίτευξη της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης (WTO 1997):

1. Τα ταξίδια και ο τουρισμός πρέπει να οδηγούν τους ανθρώπους σε υγιείς και παραγωγικές ζωές που να βρίσκονται σε αρμονία με τη φύση.
2. Τα ταξίδια και ο τουρισμός πρέπει να συμβάλουν στη διατήρηση, την προστασία και την αποκατάσταση του οικοσυστήματος.
3. Τα ταξίδια και ο τουρισμός πρέπει να βασίζονται σε αιεφόρα παραγωγικά και καταναλωτικά πρότυπα.
4. Τα διάφορα έθνη πρέπει να συνεργάζονται για να προωθήσουν ένα ‘ελεύθερο’ οικονομικό σύστημα, στο οποίο το διεθνές ταξιδιωτικό και τουριστικό εμπόριο θα είναι σε θέση να μετεξελιχθεί με μια αιεφόρο βάση.
5. Ο ‘προστατευτισμός’ στο εμπόριο και στις τουριστικές υπηρεσίες πρέπει να σταματήσει ή να αντιστραφεί.
6. Υπάρχει ένα είδος αλληλεξάρτησης μεταξύ του τουρισμού, της ειρήνης, της ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής προστασίας.
7. Προκειμένου να επιτευχθεί αιεφόρος ανάπτυξη, η προστασία του περιβαλλοντικού πρέπει να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της τουριστικής ανάπτυξης.
8. Τα θέματα της τουριστικής ανάπτυξης πρέπει να αντιμετωπίζονται με τη συμμετοχή των ενδιαφερομένων πολιτών και με αποφάσεις για το σχεδιασμό που θα μπορούν να υιοθετηθούν και να εφαρμοστούν σε τοπικό επίπεδο.
9. Τα έθνη πρέπει να προειδοποιούν το ένα το άλλο για τις φυσικές καταστροφές που μπορούν να επηρεάσουν τους τουρίστες και τους προορισμούς υποδοχής τουριστών.
10. Δεδομένου ότι η πλήρης συμμετοχή των γυναικών είναι αναγκαία για την επίτευξη αιεφόρου ανάπτυξης, πρέπει να ληφθούν μέτρα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας στην ταξιδιωτική και στην τουριστική βιομηχανία για τις γυναίκες.

11. Η τουριστική ανάπτυξη πρέπει να αναγνωρίζει και να υποστηρίζει την ταυτότητα, τον πολιτισμό και τα ενδιαφέροντα του γηγενή πληθυσμού.
12. Οι διεθνείς νόμοι που προστατεύουν το περιβάλλον πρέπει να γίνονται σεβαστοί από την παγκόσμια ταξιδιωτική και τουριστική βιομηχανία.

Οι αρχές αυτές δεν είναι υποχρεωτικοί νομικοί κανόνες για τα κράτη-μέλη που ανήκουν στις οργανώσεις που τις διατύπωσαν. Είναι όμως πολύ σημαντικές γιατί αποτελούν μια βάση για τις συναλλαγές και τις συμφωνίες τουριστικής συνεργασίας που συνάπτουν, τόσο οι επιχειρήσεις, όσο και οι ίδιες οι κυβερνήσεις.

Μετά από τη διατύπωση της Agenda 21 ακολούθησαν μια σειρά από συνθήκες και συναντήσεις κορυφής. Το 1997, η Συνθήκη του Άμστερνταμ ανέδειξε την αειφόρο ανάπτυξη ως κεντρικό στοιχείο της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και καθόρισε το ευρωπαϊκό μοντέλο ανάπτυξης που βασίζεται στο τρίπτυχο “οικονομική ανάπτυξη, κοινωνική συνοχή, περιβάλλον” – δηλαδή το τρίπτυχο της αειφόρου ανάπτυξης. Μετά ακολούθησαν μια σειρά συναντήσεων κορυφής, οι σημαντικότερες των οποίων αποτελούν του Κάρντιφ (1998), της Λισσαβόνας (1999), της Νίκαιας (2000) και του Γκέτεμποργκ (2001).

Όλες αυτές κατέληξαν σε αποφάσεις και δεσμεύσεις για την επίτευξη της αειφόρου ανάπτυξης και οδήγησαν στη Συνδιάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ, το 2002 όπου αποφασίστηκε ότι η προώθηση προτύπων αειφόρου παραγωγής και κατανάλωσης, μεταξύ άλλων και στον τομέα του τουρισμού, αποτελεί σημαντική προτεραιότητα. Τέλος, το Νοέμβριο του 2003 δημοσιεύτηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση το έγγραφο “Βασικός Προσανατολισμός για την Αειφορία του Ευρωπαϊκού Τουρισμού” που υποστηρίζει την ανάγκη διασφάλισης της συνοχής των κοινοτικών πολιτικών που επηρεάζουν την αειφορία του τουρισμού και την ανταγωνιστικότητα του τουριστικού τομέα (Ανδριώτης, 2005).

2.7 Αειφόρος τουρισμός

Σύμφωνα με τους Κοκκώση και Τσάρτα (2001), ο αειφόρος τουρισμός γίνεται αντιληπτός και μελετάται σε σχέση με το μαζικό τουρισμό και συγκεκριμένα σε

αντιδιαστολή μαζί του. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο μαζικός τουρισμός στην πάροδο των χρόνων έχει επιφέρει και, επομένως, έχει συνδυαστεί με αρνητικές κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Ως αποτέλεσμα, η τουριστική βιβλιογραφία πολύ συχνά δίνει στον μαζικό τουρισμό τον ρόλο του «κακού», σε αντιδιαστολή με τον «καλό» αειφόρο τουρισμό.

Αν και ο τουρισμός έχει συνήθως μαζική μορφή και μπορεί να επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα, παρόλα αυτά στην τουριστική βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά ότι ο τουρισμός αποτελεί τομέα που μπορεί να υιοθετήσει τις αρχές της αειφορίας με μεγάλη επιτυχία. Σύμφωνα με τον Ανδριώτη (2005, σελ. 26-27) αυτό οφείλεται σε λόγους, όπως:

- α Η κοινωνία που υποδέχεται τους τουρίστες, ο πολιτισμός της, οι παραδόσεις της, οι υποδομές που διαθέτει κλπ., αποτελούν τους «πόρους» που καταναλώνονται από τους τουρίστες όταν επισκέπτονται ένα προορισμό.
- α Ο τουρισμός αποτελεί μια από τις λίγες οικονομικές δραστηριότητες που μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη της περιφέρειας.
- α Ο τουρισμός παρέχει τη δυνατότητα να μειωθεί η φτώχεια μέσω της δημιουργίας θέσεων εργασίας για μειονεκτούσες κοινωνικές ομάδες.
- α Ο τουρισμός έχει αποδείξει ότι μπορεί να αναζωογονήσει την πολιτιστική ταυτότητα και τις παραδόσεις σε διάφορες περιοχές.
- α Ο τουρισμός παρέχει οικονομικά κίνητρα για τη διατήρηση των φυσικών και των πολιτιστικών πόρων.
- α Ο τουρισμός έχει αποδειχθεί ότι προάγει την αλληλοκατανόηση μεταξύ των λαών.

Όλα τα παραπάνω είναι σε πλήρη αρμονία με τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης. Ωστόσο, παρά τη συμβατότητα του τουρισμού με τις αρχές της αειφορίας σε θεωρητικό επίπεδο, στην πράξη η υιοθέτηση των αρχών της αειφόρου ανάπτυξης είναι πολύ δύσκολη υπόθεση. Όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα 2.3, αυτό φαίνεται να οφείλεται κυρίως στην συνετή χρήση των φυσικών πόρων, η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο να οριστεί τόσο εννοιολογικά όσο και ποσοτικά. Αυτό έχει

οδηγήσει στη διαπίστωση ότι τις περισσότερες φορές η τουριστική ανάπτυξη δεν είναι αειφόρος, κυρίως εξαιτίας των ακόλουθων λόγων:

- α Πολλές περιοχές με πλούσιο φυσικό περιβάλλον τροποποιούνται προκειμένου να αναπτυχθεί ο τουρισμός. Ο τουρισμός, δηλαδή, μπορεί να κάνει έντονη χρήση φυσικών πόρων.
- α Οι ανάγκες των τουριστών είναι διαφορετικές από τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού. Συνεπώς εδώ μπορεί να δημιουργηθεί μια σύγκρουση συμφερόντων, όπου η εξυπηρέτηση των τουριστών μπορεί να έρχεται αντιμέτωπη με τις ανάγκες των ντόπιων. Όπως είναι γνωστό, οι τουριστικές επιχειρήσεις δίνουν έμφαση στην εξυπηρέτηση των τουριστών.
- α Οι περισσότερες χώρες και περιοχές έχουν βασίσει την τουριστική ανάπτυξη σε επενδύσεις που δε σέβονται τους φυσικούς πόρους. Σε αυτή την κατάσταση που έχει παγιωθεί, μόνο ένα μικρός αριθμός του πληθυσμού μπορεί να αντιληφθεί τί πρέπει να γίνει για την ανάπτυξη αειφόρων τουριστικών προϊόντων/υπηρεσιών.
- α Ο τουρισμός συχνά επιβάλλεται στις τοπικές κοινωνίες, ιδιαίτερα σε αγροτικές και μειονεκτικές περιοχές και σε κλίμακα και ρυθμό που προκαλεί μεγάλες κοινωνικές ανισοροπίες.

Με απλά λόγια, ο αειφόρος τουρισμός ικανοποιεί τις ανάγκες των σημερινών τουριστών και των περιοχών που τους φιλοξενούν ενώ παράλληλα προστατεύει και ενισχύει τις ευκαιρίες για το μέλλον. Είναι φανερό ότι αυτή η προσέγγιση του τουρισμού έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα με τον ορισμό της αειφόρου ανάπτυξης, όπως παρουσιάστηκε στην ενότητα 2.2. Παρά λοιπόν τις όποιες ενστάσεις και δυσκολίες παρατηρούνται αναφορικά με την υιοθέτηση των αρχών της αειφορίας στην πράξη, ο τουρισμός πρέπει να αναπτύσσεται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοια κλίμακα ώστε να μην υποβαθμίζει ή να μεταβάλλει το ανθρώπινο και το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργεί. Αυτή η ανάπτυξη είναι σύμφωνη με τις θεμελιώδεις αρχές της αειφορίας και αποτελεί ένα σκεπτικό που μπορεί να αποτελέσει οδηγό για την τουριστική ανάπτυξη του μέλλοντος.

Ιδιαίτερα τα τελευταία είκοσι χρόνια υπάρχουν περιπτώσεις που τουριστικές επιχειρήσεις έχουν εκδηλώσει αυξημένο ενδιαφέρον για περιβαλλοντικά ζητήματα,

ακολουθώντας μια πιο φιλική προσέγγιση διαχείρισης του περιβάλλοντος, το λεγόμενο «περιβαλλοντικό μάνατζμεντ». Με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε ένα τρόπο διαχείρισης μιας επιχείρησης που ακολουθεί τις απαραίτητες τεχνικές για την ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων προς το περιβάλλον. Αυτές οι τεχνικές συμπεριλαμβάνουν προσεκτικούς έλεγχους στα υπάρχοντα συστήματα και τις λειτουργικές διαδικασίες που αφορούν τη διαχείριση των στερεών αποβλήτων (π.χ. μέσω της ανακύκλωσης) και την εξοικονόμηση ενέργειας (π.χ. μέσω της συντήρησης και σωστής χρήσης των ηλεκτρικών συσκευών) (Καρβούνης και Γεωργακέλλος, 2003).

Η υιοθέτηση φιλικών προς το περιβάλλον μεθόδων διοίκησης από μια επιχείρηση έχει τόσο θετικές, όσο και αρνητικές επιπτώσεις. Από την πλευρά των επιχειρήσεων, το περιβαλλοντικό μάνατζμεντ απαιτεί αρκετές φορές υψηλό κόστος διαχείρισης για συντήρηση και επενδύσεις σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος. Από την άλλη, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, που το περιβαλλοντικό μάνατζμεντ οδηγεί στη μείωση του κόστους, π.χ. μέσω της εξοικονόμησης ενέργειας, της ανακύκλωσης κλπ. Επιπλέον η υιοθέτηση φιλικών προς το περιβάλλον μεθόδων διοίκησης από μια επιχείρηση της προσφέρει βελτίωση της «εικόνας» της προς τα έξω, π.χ. προς τους τουρίστες, προς την ντόπια κοινωνία, αλλά και προς το προσωπικό της.

Στην Ελλάδα αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των τουριστικών επιχειρήσεων, κυρίως από τον ξενοδοχειακό κλάδο, που υιοθετούν το περιβαλλοντικό μάνατζμεντ στη διοίκησή τους. Μεταξύ αυτών η Grecotel, η μεγαλύτερη ξενοδοχειακή αλυσίδα της Ελλάδας, αποτελεί την πρώτη ξενοδοχειακή επιχείρηση στη λεκάνη της Μεσογείου που ίδρυσε περιβαλλοντικό τμήμα.

2.8 Αειφόρος κοινωνία

Στη διαδικασία της αειφορίας βασικός παράγοντας είναι η από κοινού χρήση των φυσικών πόρων από τους τουρίστες και από τους ντόπιους κατοίκους. Η κοινή αυτή χρήση ουσιαστικά αναφέρεται στην έννοια μιας αειφόρου κοινωνίας. Δηλαδή μιας κοινωνίας που χρησιμοποιεί τους διαθέσιμους πόρους για να ικανοποιήσει τις

υπάρχουσες ανάγκες ενώ ταυτόχρονα διαβεβαιώνεται ότι αρκετοί πόροι θα είναι διαθέσιμοι για τις μελλοντικές γενεές.

Η αειφόρος κοινωνία θέλει να επιτύχει μια καλύτερη ποιότητα ζωής για όλους τους κατοίκους της, ενώ παράλληλα θέλει να βοηθήσει τη φύση με την ελαχιστοποίηση των απορριμμάτων, την αποτροπή της μόλυνσης και την προώθηση της αποδοτικότητας και της ανάπτυξης των ντόπιων πόρων για την αναζωογόνηση της τοπικής οικονομίας. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων σε μια αειφόρο κοινωνία προέρχεται από τη διαπαιδαγώγηση του πολίτη και από τη συμμετοχή στη γνώση μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Σε μια αειφόρο κοινωνία όλα τα συστατικά στοιχεία της, δηλαδή τα ανθρώπινα, φυσικά και οικονομικά στοιχεία, είναι αλληλοσχετιζόμενα και παίρνουν δύναμη το ένα από τα άλλα.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο όρος αειφόρος κοινωνία αποτελεί μια ενσωμάτωση του όρου της αειφόρου ανάπτυξης σε επίπεδο τουριστικού προορισμού. Ως αποτέλεσμα οι προορισμοί που υποδέχονται τους τουρίστες και οι τοπικές κοινωνίες που έχουν υιοθετήσει τον όρο δίνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην διατήρηση των πόρων, στην ικανοποίηση των αναγκών του ντόπιου πληθυσμού και στην ενεργή συμμετοχή του στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Σε αυτές τις κοινωνίες πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζουν οι οικοδεσπότες (τοπική κοινωνία) και το ενδιαφέρον δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στο τι θέλουν οι τουρίστες (ζήτηση), όπως έχει συμβεί επανειλημμένα.

2.9 Αειφόρος ανάπτυξη και εκπαίδευση

Όπως είναι λογικό, η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης δεν θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορο τον τομέα της εκπαίδευσης. Είναι πλέον αποδεκτό ότι η εισαγωγή της έννοιας της «αειφόρου ανάπτυξης» στα εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτελεί σημαντική προτεραιότητα, καθώς θεωρείται σημαντικό μέσο για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που έχει δημιουργήσει η ανθρώπινη δραστηριότητα στον πλανήτη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο κόσμος φαίνεται να βαδίζει σε ένα μονοπάτι που δεν συμβαδίζει με την αειφόρο ανάπτυξη. Σίγουρα ένας σκοπός της εκπαίδευσης που

προσφέρεται από τα πανεπιστήμια είναι να καλλιεργούν την περιβαλλοντική παιδεία των φοιτητών, προετοιμάζοντας τους να αξιολογούν και να επιλύουν περιβαλλοντικά θέματα και να υποστηρίζουν την αειφόρο ανάπτυξη. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, είναι ξεκάθαρο πως υπάρχει ανάγκη οι απόφοιτοι να αναπτύξουν παιδεία για την αειφορία ως μέρος των πανεπιστημιακών τους σπουδών. Οι ακαδημαϊκοί καλούνται να χρησιμοποιήσουν τις γνώσεις που έχουν για την σημερινή οικολογική κατάσταση του πλανήτη και να ηγηθούν, μέσω των πανεπιστημίων τους, της κίνησης για την αποτροπή της παγκόσμιας οικολογικής κατάρρευσης.

Σε διεθνές επίπεδο, οι ρίζες της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη βρίσκονται στην πρώτη Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον το 1972. Μετά από αυτή την πρωτοποριακή προσπάθεια, ακολούθησε ένας αριθμός σχετικών διασκέψεων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990'. Σκοπός τους ήταν η προαγωγή της αειφορίας μέσω των τριτοβάθμιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Ο Ανδριώτης (2005), αναφέρει με χρονολογική σειρά τις σημαντικότερες διασκέψεις που πραγματοποιήθηκαν. Μέσα σε παρένθεση αναφέρονται οι σχετικές διακηρύξεις που ανακοινώθηκαν: 1972 Στοκχόλμη, Σουηδία (Διακήρυξη της Στοκχόλμης), 1990 Talloires, Γαλλία (Διακήρυξη του Talloires για ένα Αειφόρο Μέλλον), 1993 Σουόνσι, Ουαλία (Διακήρυξη του Σουόνσι της Ένωσης Πανεπιστημίων της Κοινοπολιτείας), 1993 Βαρκελώνη, Ισπανία (Το Καταστατικό Αειφόρου Ανάπτυξης του Copernicus University), 2003 Κίεβο, Ουκρανία (Το Περιβάλλον στην Ευρώπη: Τρίτη Αξιολόγηση).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από εκπαιδευτική άποψη παρουσιάζει η Διακήρυξη του Talloires. Μέχρι σήμερα η διακήρυξη έχει υπογραφεί από 375 ιδρύματα σε 50 χώρες. Το σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της διακήρυξης είναι πως τα ιδρύματα που την έχουν υπογράψει δεσμεύονται να προβούν σε λειτουργικές δραστηριότητες και σε αναδιαμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών τους προκειμένου να προάγουν την αειφόρο ανάπτυξη. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι το μοναδικό εκπαιδευτικό ίδρυμα της Ελλάδας που έχει υπογράψει τη διακήρυξη.

Σημαντικό εκπαιδευτικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η Υπουργική Σύνοδος του Κιέβου, με τίτλο «Περιβάλλον για την Ευρώπη», που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον Μάιο του 2003.

Κατά τη διάρκεια της, οι Υπουργοί Περιβάλλοντος της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη (UNECE), ζήτησαν να προετοιμαστεί ένα σχέδιο για μια Στρατηγική στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη (ΣΕΑΑ). Η Στρατηγική αυτή υιοθετήθηκε τελικά από τα Υπουργεία Περιβάλλοντος και Εκπαίδευσης 55 μελών-κρατών της UNECE, το Μάρτιο του 2005.

2.9.1 Αειφόρος ανάπτυξη και εκπαίδευση στην Ελλάδα

Η προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκε στη σχέση της αειφόρου ανάπτυξης και της εκπαίδευσης, κυρίως σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Αναφέρθηκε επίσης σε μια σειρά διεθνών διασκέψεων και διακηρύξεων που είχαν ως θέμα αυτή τη σχέση. Σε εθνικό επίπεδο, πρέπει να γίνει ξεχωριστή αναφορά στην Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης, που πραγματοποιήθηκε το 1997 και οδήγησε στη διατύπωση της Διακήρυξης της Θεσσαλονίκης. Σε σχέση με την εκπαίδευση, η συγκεκριμένη διακήρυξη επιβεβαιώνει πως όλα τα πεδία γνώσης, συμπεριλαμβανομένου του τουρισμού, πρέπει να ασχολούνται με θέματα που σχετίζονται με την αειφόρο ανάπτυξη.

Αρκετά χρόνια αργότερα, συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 2006, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ξεκίνησε διάλογο με ερευνητικά κέντρα και ακαδημαϊκούς φορείς, ώστε να χαραχθεί μια εθνική στρατηγική στην Εκπαίδευση για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Η τότε Υπουργός Παιδείας κα Γιαννάκου είχε δηλώσει χαρακτηριστικά τα ακόλουθα (Eurocharity 2008): «Στην πρόσφατη θητεία μου στο Υπουργείο Παιδείας χαράχθηκε η εθνική Στρατηγική της Εκπαίδευσης για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Πρόκειται για ένα καινοτόμο και 15ετές πρόγραμμα που σχεδιάστηκε με τα αρμόδια Ερευνητικά Κέντρα και ΑΕΙ της χώρας αλλά και με Μη Κυβερνητικούς Οργανισμούς. Βασικό του χαρακτηριστικό είναι η ανάπτυξη εξειδικευμένων κέντρων εκπαίδευσης για τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τους πολίτες αλλά και υποστήριξης έρευνας σε ορισμένους τομείς της αειφορίας».

Αν σκεφτεί κανείς ότι η τουριστική εκπαίδευση στην Ελλάδα σε προπτυχιακό επίπεδο προσφέρεται αποκλειστικά από τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΤΕΙ) της χώρας, η αναφορά της πρώην Υπουργού Παιδείας αποκλειστικά στα ΑΕΙ προκαλεί προβληματισμό σχετικά με τη θέση της τουριστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Το

γεγονός ότι τα ΤΕΙ παραβλέφθηκαν από την Υπουργό είναι αντίθετο στην Διακήρυξη της Θεσσαλονίκης που αναφερόταν στην ανάγκη εκπαιδευτικής προσέγγισης της αειφορίας σε όλους τους γνωστικούς τομείς. Βέβαια όπως έχει φανεί και από τις πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της εκπαίδευσης με το Σχέδιο Αθηνά, η θέση της τουριστικής εκπαίδευσης που προσφέρεται από τα ΤΕΙ είναι ιδιαίτερα επισφαλής. Μέσα σε αυτή την πραγματικότητα προβληματισμού για την θέση της «αειφορίας» στην τριτοβάθμια τουριστική εκπαίδευση (αλλά και για τη θέση της ελληνικής τουριστικής εκπαίδευσης της χώρας γενικότερα), η ακόλουθη ενότητα εξετάζει την φύση των τουριστικών προγραμμάτων σπουδών.

2.10 Τουριστική εκπαίδευση στην Ελλάδα

Έπειτα από 35 περίπου χρόνια εξέλιξης, η Ελλάδα έχει να παρουσιάσει ένα ανεπτυγμένο σύστημα τουριστικής εκπαίδευσης το οποίο έχει διευρυνθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια. Κατά ένα μεγάλο βαθμό, η ανάπτυξη αυτή έχει συντελεστεί βάσει μιας προσέγγισης που δίνει έμφαση στην ανάπτυξη επαγγελματικών δράσεων. Πρόκειται δηλαδή για εκπαίδευση που δίνει ιδιαίτερη σημασία στην προετοιμασία των αποφοίτων για την επιτυχημένη επαγγελματική λειτουργία στην τουριστική αγορά εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Tribe (1999), οι επαγγελματικές δράσεις είναι δραστηριότητες που απαιτούν την άσκηση μιας επιδεξιότητας ή τεχνικής. Στα πλαίσια του τουρισμού, οι επαγγελματικές-δράσεις αναφέρονται στις δράσεις εκείνων που εργάζονται στον τουριστικό τομέα. Για παράδειγμα, η προετοιμασία ενός ισολογισμού, η λειτουργία της υποδοχής, η διοίκηση μιας ξενοδοχειακής μονάδας προϋποθέτουν επαγγελματικές-δράσεις. Συνεπώς, οι στόχοι μιας τουριστικής εκπαίδευσης για επαγγελματική-δράση αφορούν ουσιαστικά την προετοιμασία των φοιτητών για την επιτυχημένη λειτουργία στον χώρο εργασίας τους.

Αν λάβει κανείς υπόψη του την ιστορία, την προέλευση και την ανάπτυξης της ελληνικής τουριστικής εκπαίδευσης, αυτή η έμφαση στην επαγγελματική αποκατάσταση των αποφοίτων φαίνεται ως η φυσιολογική εξέλιξη των πραγμάτων. Σύμφωνα με τον Christou (1999), η προέλευση της τουριστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα βρίσκεται στην εντυπωσιακή ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας της

χώρας κατά τη διάρκεια των τελευταίων 35 ετών και στις αυξημένες ανάγκες στελέχωσης της με ικανό και κατάλληλα εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν να υπάρξει μια έντονη αύξηση της ζήτησης για τουριστικά προγράμματα σπουδών από τους φοιτητές, καθώς αυτά γινόντουσαν πλέον αντιληπτά ως εγγύηση της επαγγελματικής αποκατάστασης τους.

Όπως είναι φυσικό, τα τουριστικά προγράμματα σπουδών αποτέλεσαν, τουλάχιστον κατ' αρχήν, τη βασική διαδρομή για όσους επιθυμούσαν να εργαστούν στην τουριστική βιομηχανία. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν ότι τα προγράμματα αυτά ήταν στραμμένα προς και προσαρμοσμένα στις ανάγκες απασχόλησης του τουριστικού κλάδου. Αυτός ο ισχυρός επαγγελματικός προσανατολισμός φαίνεται και στην αρχική ίδρυση των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΤΕΙ) την δεκαετία του 1970 ως Κέντρων Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαιδύσεως (Κ.Α.Τ.Ε.). Είναι ακόμα εμφανής σήμερα, δεδομένης της θέσης όλων των τουριστικών προγραμμάτων σπουδών των ΤΕΙ σε Τμήματα Τουριστικών Επιχειρήσεων. Αυτή η έμφαση στις επαγγελματικές ανάγκες της αγοράς και των φοιτητών επηρέασε ασφαλώς και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών. Θα συνεπώς μπορούσε κανείς να πει με βεβαιότητα ότι η ανάπτυξη των προγραμμάτων τουριστικών σπουδών πραγματοποιήθηκε σε τμήματα που χαρακτηρίζονται από μια κουλτούρα επαγγελματικού προσανατολισμού.

2.10.1 Επαγγελματικός προσανατολισμός και αειφορία

Όπως συμβαίνει στην περίπτωση όλων των Τμημάτων Τουριστικών Επιχειρήσεων των ΤΕΙ, τα αποτελέσματα της διαδικασίας που περιγράφεται στην προηγούμενη ενότητα είναι εμφανή στα προγράμματα σπουδών τους. Για παράδειγμα, όλα αυτά τα προγράμματα είναι τετραετούς φοίτησης και περιλαμβάνουν επιβλεπόμενη πρακτική άσκηση έξι μηνών σε τουριστική/ξενοδοχειακή επιχείρηση όπου ο φοιτητής αναλαμβάνει επαγγελματικό ρόλο πραγματοποιώντας επαγγελματικό έργο. Η έμφαση στο επαγγελματικό περιεχόμενο είναι επίσης εμφανής στους τίτλους μαθημάτων του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας όπως: 'Διοικητική Λογιστική Ξενοδοχειακών Επιχειρήσεων', 'Διοίκηση Συνεδρίων και Εκδηλώσεων', 'Διοίκηση Ποιότητας Υπηρεσιών', κ.α. Η υποχρεωτική

παρακολούθηση εργαστηρίων επισιτισμού και λειτουργίας εστιατορίου, μπαρ-ποτών-οινολογίας και επαγγελματικής μαγειρικής ως μέρος της μαθησιακής εμπειρίας των φοιτητών του ίδιου προγράμματος επίσης αποτελεί πειστική απόδειξη αυτής της έμφασης.

Η επιρροή της βιομηχανίας φαίνεται ακόμα ξεκάθαρα στην επίσημη ιστοσελίδα του ΤΕΙ της Πάτρας που προτείνει ότι το περιεχόμενο των σπουδών του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων:

«...καλύπτει το γνωστικό αντικείμενο της εφαρμογής της Τουριστικής Επιστήμης και της Επιστήμης της Διοίκησης (Management) στην διοίκηση και λειτουργία Τουριστικών Επιχειρήσεων και Οργανισμών (Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα). Το Τμήμα έχει ως αποστολή να προάγει την μετάδοση των επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων μέσω της θεωρητικής και εργαστηριακής διδασκαλίας καθώς και την ανάπτυξη αυτών των γνώσεων μέσω της εφαρμοσμένης έρευνας, ώστε να παρέχει στους σπουδαστές του τα απαραίτητα εφόδια για την επιστημονική και την επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Οι απόφοιτοι του Τμήματος είναι επιστήμονες του τουρισμού και έχουν όλες τις απαραίτητες επιστημονικές και τεχνολογικές γνώσεις και δεξιότητες, που απαιτούνται προκειμένου: i) να υιοθετούν συστηματικές προσεγγίσεις, να αναλύουν προβλήματα στη λήψη των αποφάσεων και να μετατρέπουν διάφορες πληροφορίες, σε χρήσιμες κατευθυντήριες γραμμές για την ανάπτυξη του τουρισμού και τη διοίκηση τουριστικών επιχειρήσεων και ii) να δραστηριοποιούνται επαγγελματικά σε όλους τους τομείς του γνωστικού τους αντικειμένου». (ΤΕΙ Πάτρας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων, 2013)

Το σύνθημα αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ένας προσανατολισμός που παράγει επαγγελματικά προγράμματα σπουδών, βασισμένα στην τεχνική και στα μέσα παρά σε μια ευρύτερη θεώρηση του τουριστικού κόσμου. Σίγουρα ο επαγγελματικός αυτός προσανατολισμός των προγραμμάτων σπουδών ικανοποιεί τις ανάγκες των βασικών ομάδων συμφερόντων της τουριστικής εκπαίδευσης: των εργοδοτών, των φοιτητών και των διδασκόντων. Η έμφαση στην επαγγελματική προετοιμασία εξυπηρετεί τις ανάγκες των τουριστικών επιχειρήσεων για άμεση στελέχωση τους. Κατ' επέκταση,

αυτό το γεγονός προσφέρει στους φοιτητές ικανοποιητικές επαγγελματικές προοπτικές, εξασφαλίζοντας πως τα μαθήματα των διδασκόντων θα έχουν ζήτηση (Airey, 2003).

Υιοθετώντας μια διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων, ο Στεργίου (2005) αναφέρει ότι αυτή η αποκλειστική έμφαση στην επαγγελματική δράση μπορεί να μην είναι πάντα ωφέλιμη. Το πρόβλημα εδώ αφορά το γεγονός ότι μια τέτοια προσέγγιση μπορεί να οδηγήσει σε μια μονοδιάστατη ανάπτυξη των προγραμμάτων σπουδών όπου απουσιάζει μια κριτική εξέταση της ευρύτερης κοινωνίας. Για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Tribe (1999), οι επαγγελματικές δράσεις μπορεί να είναι προς όφελος των κερδών, των μετόχων και των πελατών, αλλά μπορεί να επηρεάζει δυσμενώς άλλες ομάδες όπως οι κοινωνίες ορισμένων τουριστικών προορισμών (κοινωνίες υποδοχής τουριστών).

Κατ' αυτή την έννοια, ένα πρόγραμμα σπουδών που αποσκοπεί αποκλειστικά στην ανάπτυξη επαγγελματικών ικανοτήτων για τον τουριστικό τομέα της οικονομίας, μπορεί να μην δίνει την απαραίτητη έμφαση και να μην εξετάζει με κριτική διάθεση τις ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού. Σε αυτό ακριβώς το σημείο η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης προκύπτει ως μια βασική έννοια προς θεώρηση μέσα στα πλαίσια της τουριστικής εκπαίδευσης. Αυτό συμβαίνει γιατί όπως είδαμε και στις προηγούμενες ενότητες, περικλείει ένα μεγάλο εύρος γνωστικών πεδίων, συμπεριλαμβανομένων στοιχείων της οικονομικής, της κοινωνιολογίας και των φυσικών επιστημών. Για αυτό το λόγο μπορεί να προσφέρει μια έννοια «ομπρέλα» κάτω από την οποία οι διαφορετικές διαστάσεις του τουρισμού μπορούν να εξετάζονται βάσει διαφορετικών ιδεολογιών και προσεγγίσεων που θα επιτρέπουν την πολυδιάστατη εξέταση του φαινομένου.

2.10.2 Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας

Σε αυτά τα πλαίσια, καθώς η συγκεκριμένη εργασία αφορά την περίπτωση του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας, πρέπει να αναφέρουμε το γεγονός ότι το συγκεκριμένο Τμήμα φαίνεται να αναγνωρίζει τα προαναφερθέντα

ζητήματα όταν το ακαδημαϊκό έτος 2010-2011 αναθεώρησε το πρόγραμμα σπουδών του. Η αναθεώρηση αυτή πραγματοποιήθηκε καθώς:

«Η γενικότερη πολιτικοοικονομική και πρακτική αντιμετώπιση του τουριστικού φαινομένου... απαιτεί μία **ευρύτατη στις διαστάσεις της** εκπαίδευση, ικανή να ανταπεξέλθει: i) στην αναγκαία πλέον **συνεχή κριτική θεώρηση** και αντιμετώπιση του τουρισμού ως βασικού συντελεστή της βιωσιμότητας της ελληνικής οικονομίας και ii) στην αποτελεσματική παραγωγή και διάθεση της ετήσιας τουριστικής κατανάλωσης, δηλαδή του τουριστικού προϊόντος, από καθαρά επιχειρηματική πλευρά». (ΤΕΙ Πάτρας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων, 2013)

Επιπλέον, το αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σπουδών αποτελείται από ένα σύνολο θεωρητικών και εργαστηριακών μαθημάτων προσφέροντας εκπαίδευση η οποία καλύπτει:

«τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις στον χώρο της ξενοδοχίας, της εστίασης και της πρακτόρευσης του τουρισμού, καθώς επίσης και τους υπόλοιπους κλάδους, επαγγέλματα και επιστημονικούς χώρους του τουρισμού που **σκοπό έχουν να κρίνουν, να αξιολογούν, να ερευνούν και να σχεδιάζουν** την ανάπτυξη και τη διοίκηση του τουρισμού σε μια χώρα-υποδοχής, ως συνολικό φαινόμενο» (ΤΕΙ Πάτρας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων, 2013)

Είναι εμφανές ότι οι αναφορές σε μια «ευρύτατη στις διαστάσεις της εκπαίδευση», στην «συνεχή κριτική θεώρηση» του τουρισμού, σε επιστημονικούς χώρους που σκοπεύουν στην κρίση, αξιολόγηση και έρευνα του τουρισμού, είναι συναφείς και σύμφωνες με την έννοια και τις αρχές της αειφορίας και με την εκπαιδευτική προσέγγιση που αναφέρθηκε νωρίτερα.

2.11 Συμπεράσματα κεφαλαίου

Η εξέταση της βιβλιογραφίας αποτελεί το κεφάλαιο που θέτει το θεωρητικό υπόβαθρο μια μελέτης. Έτσι λοιπόν σε αυτό το κεφάλαιο εξετάστηκαν κεντρικά ζητήματα που αφορούν τη συγκεκριμένη εργασία, θέτοντας ένα πλαίσιο πάνω στο οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η μεθοδολογία της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, όπως είδαμε οι όροι της αειφορίας και της αειφόρου ανάπτυξης απασχολούν ιδιαίτερα την κοινή γνώμη εδώ και περίπου τρεις δεκαετίες. Πρόκειται για έννοιες που πλέον αναγνωρίζονται από την τουριστική βιομηχανία και τα επαγγελματικά σωματεία του κλάδου.

Ωστόσο, όπως είδαμε, ένας αριθμός μελετών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι υπάρχει έλλειψη κατανόησης των σχετικών εννοιών και της εφαρμογής τους στα τουριστικά δρώμενα. Επίσης υπάρχουν μελέτες που τονίζουν ότι ο όρος αειφορία δεν χρησιμοποιείται σωστά στο χώρο του τουρισμού. Από την σκοπιά αυτής της εργασίας, προκειμένου να βρεθεί λύση σε αυτά τα ζητήματα, χρειάζεται να βελτιωθεί η τουριστική εκπαίδευση, έτσι ώστε οι απόφοιτοι σχολών τουρισμού να είναι γνώστες και υποστηρικτές της υλοποίησης των πρακτικών της αειφόρου ανάπτυξης στους οργανισμούς στους οποίους θα απασχοληθούν.

Η Ελλάδα είναι συνυπογράφω της Agenda 21 (βλέπε ενότητα 2.4). Όμως η ερευνήτρια δεν κατάφερε να εντοπίσει σχετικές μελέτες και έρευνες που αφορούν την ένταξη της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνεται και από μια μελέτη των Ηνωμένων Εθνών στα στοιχεία της αειφόρου ανάπτυξης στην Ελλάδα, η οποία αποκάλυψε την απουσία συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πολιτικών για την ενίσχυση της αειφόρου ανάπτυξης (United Nations 1998).

Η ανάλυση αυτού του κεφαλαίου προσπάθησε να φανερώσει τους λόγους για τους οποίους η αειφόρος ανάπτυξη αποτελεί μια σημαντική έννοια που πρέπει να εξεταστεί και να συμπεριλαμβάνεται στα τουριστικά προγράμματα σπουδών. Παρουσιάστηκε λοιπόν μια αιτιολογία για την ενσωμάτωση της αειφόρου ανάπτυξης ως μιας περιεκτικής προσέγγισης στα τουριστικά προγράμματα σπουδών, καθώς αυτή θα επιτρέψει μια ευρύτερη εξέταση των ενδιαφερόντων της τουριστικής εκπαίδευσης

και θα εισάγει μια ‘ανοικτή θεματολογία’ (όχι μονοδιάστατη και περιορισμένη), συμβατή με το επαγγελματικό εκπαιδευτικό περιεχόμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1 Εισαγωγή

Στο χώρο της τουριστικής εκπαίδευσης, η προαγωγή και η βέλτιστη ένταξη της αιφορίας στα σχετικά προγράμματα σπουδών απαιτούν μια εμπειριστατωμένη κατανόηση της σημερινής χρήσης της έννοιας. Σε αυτά τα πλαίσια, το προηγούμενο κεφάλαιο εξέτασε την έννοια και τον ρόλο της αιφόρου ανάπτυξης στην ανώτατη εκπαίδευση γενικά και στην ελληνική τουριστική εκπαίδευση ειδικότερα, προκειμένου να αναπτυχθεί το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο βασίζεται η έρευνα.

Με την παρούσα έρευνα επιχειρείται η διασύνδεση του θεωρητικού πλαισίου που παρατέθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια με τα δεδομένα που θα προκύψουν, με στόχο την εμπειριστατωμένη προσέγγιση του προς διερεύνηση θέματος. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα μιας έρευνας στις αντιλήψεις τελειοφίτων τουριστικής διοίκησης από τον χώρο του τεχνολογικού εκπαιδευτικού τομέα, για την έννοια της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης και της εκπαιδευτικής χρήσης του όρου. Ακολουθήθηκαν συγκεκριμένες πρακτικές και διαδικασίες, έτσι ώστε να δοθούν σαφείς απαντήσεις από τους ερωτώμενους προκειμένου να εξαχθούν τα κατάλληλα συμπεράσματα και να διατυπωθούν προτάσεις για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του ζητήματος που έχει τεθεί.

Αναλυτικότερα στο παρόν κεφάλαιο παρατίθενται στοιχεία για την ταυτότητα της έρευνας, τον σκοπό και τους επιμέρους ερευνητικούς στόχους της, την ερευνητική μέθοδο, το δείγμα του πληθυσμού που επιλέχθηκε, τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου, τον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων, τους περιορισμούς της ερευνητικής διαδικασίας.

3.2 Ταυτότητα έρευνας

Η δευτερογενής και η πρωτογενής έρευνα αποτελούν τα δύο βασικά είδη έρευνας ανάλογα με τον τρόπο συλλογής στοιχείων (Χρήστου, 1999). Η δευτερογενής έρευνα βασίζεται σε στοιχεία και πληροφορίες που ήδη υπάρχουν σε διάφορες πηγές (όπως δημοσιεύματα, στατιστικές μελέτες, έρευνες αγορών κλπ.) και στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν συγκεντρωθεί για κάποιο άλλο σκοπό. Η πρωτογενής έρευνα βασίζεται στην συλλογή πληροφοριών απευθείας από την τουριστική αγορά, όταν δεν είναι δυνατό να βρεθούν στοιχεία από δευτερογενείς πηγές. Αποτελούν πρωτότυπες πληροφορίες που αποσκοπούν να διαφωτίσουν ένα τουριστικό πρόβλημα. Η συλλογή των πρωτογενών αυτών στοιχείων γίνεται με την χρήση διάφορων μεθόδων, όπως τα ερωτηματολόγια, οι συνεντεύξεις, η μέθοδος της παρατήρησης και ο πειραματισμός.

Η δευτερογενής έρευνα θεωρείται πιο εύκολη σαν διαδικασία εφόσον βέβαια ο ερευνητής γνωρίζει τις πηγές που θα αναζητήσει. Δεν απαιτεί ιδιαίτερο κόστος, εμπεριέχει όμως τον κίνδυνο αν δεν ελεγχθεί η αξιοπιστία των πηγών που θα χρησιμοποιηθούν, ο ερευνητής να οδηγηθεί σε λάθος συμπεράσματα. Αντίθετα η πρωτογενής έρευνα απαιτεί χρόνο προκειμένου να συλλεχθούν οι πληροφορίες, να επεξεργασθούν και να αναλυθούν, εμπειρία από την μεριά του ερευνητή καθώς επίσης θεωρείται και πιο δαπανηρή. Τα αποτελέσματα της μπορούν να χαρακτηριστούν αξιόπιστα και αντιπροσωπευτικά του δείγματος που έχει επιλεγεί (Ηγουμενάκης, 1996).

Η έρευνα που ακολουθεί αποτελεί μια πρωτογενή έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της δημιουργίας μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης για τον τρόπο με τον οποίο οι τελειόφοιτοι τουριστικής διοίκησης από τον χώρο του τεχνολογικού εκπαιδευτικού τομέα αντιλαμβάνονται την έννοια της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης και την εκπαιδευτική χρήση του όρου.

3.3 Ερευνητικοί στόχοι

Ο σαφής προσδιορισμός του ζητήματος που πρόκειται να διερευνηθεί αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες επιτυχίας της όλης ερευνητικής διαδικασίας

(Χρήστου, 1999). Το ζήτημα που διερευνά η συγκεκριμένη εργασία αφορά τις αντιλήψεις τελειοφίτων τουριστικής διοίκησης του τεχνολογικού εκπαιδευτικού τομέα για την έννοια της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης και για τον τρόπο με τον οποίο ο όρος χρησιμοποιείται εκπαιδευτικά μέσα στο πρόγραμμα σπουδών. Οι ερευνητικοί στόχοι της εργασίας για την επίτευξη αυτού του σκοπού είναι οι ακόλουθοι:

- Η εξέταση της βιβλιογραφίας για θέματα που αφορούν την έννοια και τις αρχές της αιφορίας και της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης και τον ρόλο της στην ανώτατη εκπαίδευση. Σκοπός αυτής της εξέτασης είναι η κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο θα μελετηθεί το εξεταζόμενο θέμα.
- Η συλλογή δεδομένων από έρευνα που θα γίνει σε τελειόφοιτους επισκέπτες του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος της Πάτρας.
- Η διεξαγωγή συμπερασμάτων και η διατύπωση προτάσεων βάσει των αποτελεσμάτων που θα προκύψουν από την έρευνα.

3.4 Πηγές πληροφόρησης

Οι πηγές πληροφόρησης διακρίνονται σε δευτερογενείς και πρωτογενείς (Τσαγκλάγκανος, 1980). Οι δευτερογενείς πηγές αφορούν τη συγκέντρωση ήδη δημοσιευμένων και επεξεργασμένων δεδομένων (π.χ. επιστημονικά άρθρα). Παρέχουν στον ερευνητή τη δυνατότητα να συγκεντρώσει σχετικά εύκολα στοιχεία που χαρακτηρίζονται από αντικειμενικότητα και σαφήνεια. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας η δευτερογενής έρευνα αφορούσε την εξέταση της βιβλιογραφίας σχετικά με την αιφόρο ανάπτυξη, την αιφόρο τουριστική ανάπτυξη και την εκπαιδευτική χρήση του όρου. Πιο συγκεκριμένα, τα δευτερογενή στοιχεία που αποτέλεσαν τη θεωρητική βάση της εργασίας και οδήγησαν στον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου, συγκεντρώθηκαν από βιβλία, επιστημονικά άρθρα και από το διαδίκτυο.

Πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης θεωρούνται όσες περιγράφουν ένα γεγονός ή είναι τα αποτελέσματα μιας έρευνας χωρίς όμως να αποτελέσουν αντικείμενο

επεξεργασίας. Πρόκειται δηλαδή για πρωτότυπο υλικό που δεν έχει υποστεί ερμηνεία, σύνοψη ή αξιολόγηση από άλλο άτομο ή ομάδα. Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, η συλλογή πρωτογενών στοιχείων μπορεί να γίνει με διαφορετικές ερευνητικές μεθόδους, όπως το ερωτηματολόγιο, η συνέντευξη, κλπ. Η μέθοδος που επιλέχθηκε για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας είναι το ερωτηματολόγιο που αποτελεί το βασικότερο εργαλείο έρευνας. Οι λόγοι για αυτή την επιλογή είναι κυρίως το χαμηλό του κόστος, η εύκολη συμπλήρωση του, η δυνατότητα διατήρησης της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και η εύκολη στατιστική ανάλυση των απαντήσεων.

3.5 Επιλογή ερευνητικής προσέγγισης

Η επιλογή της κατάλληλης ερευνητικής προσέγγισης που θα ακολουθηθεί σε μια έρευνα αποτελεί ζήτημα πρωταρχικής σημασίας. Οι απόψεις για το ποια προσέγγιση μπορεί να είναι η πιο αποτελεσματική, η ποιοτική ή η ποσοτική διαφέρουν. Και οι δύο προσεγγίσεις εστιάζουν σε προσωπικές απόψεις διαφοροποιούνται όμως ως προς τον τρόπο συλλογής και ανάλυσης των δεδομένων. Τα ποιοτικά δεδομένα συλλέγονται κυρίως με τις εις βάθος συνεντεύξεις. Σύμφωνα με αυτή την διαδικασία και μέσα από μία πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη, ο ερευνητής έχει την δυνατότητα να συλλέξει τις κατάλληλες πληροφορίες ζητώντας τις απαραίτητες διευκρινήσεις όπου κρίνει απαραίτητο (Σταθακόπουλος, 2005). Η ποσοτική προσέγγιση αντίθετα βασίζεται συνήθως στην συγκέντρωση δεδομένων μέσα από ερωτηματολόγια, τα οποία αποτελούνται κυρίως από κλειστού τύπου ερωτήσεις και τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι αριθμητικά προερχόμενα από μαθηματικά μοντέλα και στατιστικούς.

Οι διαφορές της ποιοτικής με την ποσοτική έρευνα από τις οποίες προκύπτουν και τα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα της κάθε μεθόδου, μπορούν να συνοψιστούν στις εξής (Σταθακόπουλος, 2005):

- Η ποιοτική έρευνα είναι περισσότερο διερευνητική ενώ η ποσοτική περιγραφική ή επεξηγηματική.
- Το μέγεθος του δείγματος στην ποιοτική έρευνα είναι μικρό ενώ στην ποσοτική μεγάλο.

- Υπάρχει μεγάλη πληροφόρηση ανά ερωτώμενο στην ποιοτική έρευνα ενώ στην ποσοτική η πληροφόρηση δεν εισέρχεται σε μεγάλο βάθος.
- Οι ερευνητές στην ποιοτική έρευνα απαιτείται να έχουν αρκετές ειδικές ικανότητες ενώ στην ποσοτική λιγότερες.
- Η ανάλυση στην ποιοτική έρευνα είναι υποκειμενική και ερμηνευτική ενώ στην ποσοτική είναι στατιστική και περιληπτική.

Στην συγκεκριμένη περίπτωση, προτιμήθηκε ένας συνδυασμός της ποιοτικής με την ποσοτική προσέγγιση. Πιο συγκεκριμένα, μετά την εξέταση της σχετικής βιβλιογραφίας, συγκεντρώθηκε ένας αριθμός ερωτήσεων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εξέταση του θέματος. Έγινε επιλογή των περισσότερο αντιπροσωπευτικών ερωτήσεων και στη συνέχεια τέθηκαν σε μια λογική σειρά. Επίσης λήφθηκε υπόψη το γεγονός πως οι ερωτήσεις αυτές θα έπρεπε να είναι κατανοητές, σαφείς και περιορισμένες στον αριθμό έτσι ώστε να υπάρξει προθυμία από τους ερωτώμενους να συμμετέχουν στην έρευνα συμπληρώνοντας το ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις αυτές συγκεντρώνουν ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα, καθώς το ερωτηματολόγιο περιέχει ερωτήσεις ανοιχτού και κλειστού τύπου. Περισσότερες λεπτομέρειες για το περιεχόμενο και τη δομή του ερωτηματολογίου παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα.

3.5.1 Η δομή του ερωτηματολογίου

Η ανάλυση στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επεξήγησε τους λόγους για τους οποίους είναι πολύ δύσκολο να επιτευχθεί μια μοναδική κατανόηση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης. Η ενσωμάτωση της έννοιας σε εκπαιδευτικά προγράμματα σπουδών είναι ιδιαίτερα σύνθετη, εξαιτίας των απεριόριστων συνδυασμών γνωστικών πεδίων, του επιπέδου ανάλυσης τους και των παιδαγωγικών και αντικειμενικών στοιχείων που καθοδηγούν αυτές τις αποφάσεις. Επομένως, προκειμένου να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των φοιτητών για την χρήση της αειφόρου ανάπτυξης στα τουριστικά προγράμματα σπουδών, πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα διατύπωσης διαφορετικών απόψεων και επιπέδων κατανόησης.

Η συμπλήρωση ενός τυπικού ερωτηματολογίου κρίθηκε ως η καταλληλότερη ερευνητική μέθοδος για την επίτευξη αυτού του σκοπού. Η απόφαση αυτή βασίστηκε σε δύο βασικούς παράγοντες. Πρώτον, ένα τυπικό ερωτηματολόγιο, μέσω της χρήσης ανοικτών ερωτήσεων και κλειστών ερωτήσεων, εξυπηρετεί τον καθορισμό του επιπέδου γνώσεων και κατανόησης των συμμετεχόντων αναφορικά με τα ερευνηθέντα ζητήματα. Δεύτερον, τα ερωτηματολόγια μπορούν να διανεμηθούν ηλεκτρονικώς στους φοιτητές στους οποίους απευθύνεται η έρευνα και με αυτό τον τρόπο να συγκεντρωθούν γρήγορα, σχετικά εύκολα και χωρίς ουσιαστικό κόστος. Επίσης με αυτό τον τρόπο διανομής του ερωτηματολογίου, οι ερωτώμενοι έχουν τη δυνατότητα να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο όποτε το επιθυμούν, χωρίς να υπάρχει κάποια μορφή πίεσης. Αυτή η διαδικασία μπορεί να μας φέρει ένα υψηλό ποσοστό συμμετοχής στην έρευνα.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε περιελάμβανε πέντε ανοικτές ερωτήσεις, που ζητούσαν από τους συμμετέχοντες φοιτητές να εκφράσουν τις απόψεις τους και τα σχόλια τους για την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης και της χρήσης της μέσα στα πλαίσια των προγραμμάτων σπουδών που παρακολουθούσαν. Ακόμα, συμπεριλήφθηκε ένας περιορισμένος αριθμός δηλώσεων που χρησιμοποιήθηκαν για τον προσδιορισμό συγκεκριμένων αντιλήψεων για τα προγράμματα σπουδών των ιδρυμάτων που συμμετείχαν στην έρευνα. Το ερωτηματολόγιο ήταν σχετικά σύντομο και μικρό σε μέγεθος. Επικεντρώθηκε σε σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη μελέτη και δεν συνέλλεξε γενικότερες πληροφορίες που δεν σχετίζονταν άμεσα με την έρευνα, ένα λάθος στο οποίο υποπίπτουν πολλοί ερευνητές (Χρήστου, 1999). Επιπλέον το μικρό μέγεθος του ερωτηματολογίου δεν αποθάρρυνε τους συμμετέχοντες να το συμπληρώσουν, καθώς είναι γνωστό ότι σε περίπτωση που ένα ερωτηματολόγιο είναι πολύ μεγάλο σε μέγεθος οι ερωτώμενοι συχνά δεν μπαίνουν καν στον κόπο να το διαβάσουν.

Το ερωτηματολόγιο μεταφέρθηκε ηλεκτρονικώς στην πλατφόρμα ερευνών LimeSurvey. Ο σύνδεσμος της έρευνας κοινοποιήθηκε σε φοιτητές του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας μέσω της «ομάδας» του Τμήματος στην ιστοσελίδα κοινωνικής δικτύωσης Facebook. Πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη ομάδα δεν είναι «επίσημη» αλλά έχει δημιουργηθεί από φοιτητές του Τμήματος, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι και για την διαχείριση της. Παρόλα αυτά,

προσφέρει αξιόπιστη ενημέρωση για ζητήματα που αφορούν το Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων (π.χ. εξετάσεις, πρόγραμμα μαθημάτων, ανακοινώσεις του Τμήματος, κλπ.). Επίσης προσέφερε μια καλή ευκαιρία στην ερευνήτρια να βρει έναν μεγάλο αριθμό φοιτητών του Τμήματος συγκεντρωμένους σε μια ιστοσελίδα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε τον Μάιο 2013 και η σελίδα εκείνη την περίοδο απαριθμούσε 270 μέλη.

3.6 Επιλογή δείγματος

Η δειγματοληψία είναι μια διαδικασία που έχει σκοπό τον καθορισμό του πληθυσμού-στόχου (δείγματος) που πρόκειται να ερευνηθεί. Στόχος της διαδικασίας είναι η επιλογή ενός δείγματος που θα είναι αντιπροσωπευτικό του ευρύτερου πληθυσμού.

Δείγμα θεωρείται μια υποομάδα του συνολικού πληθυσμού η επιλογή της οποίας γίνεται με γνώμονα κάποια κοινωνικά, ψυχογραφικά, οικονομικά και άλλα κριτήρια. Κατά την πραγματοποίηση μιας έρευνας, συνήθως δεν είναι δυνατή η συμμετοχή όλου του πληθυσμού, μιας και παράγοντες όπως το κόστος, η δυνατότητα πρόσβασης και ο χρόνος είναι αποτρεπτικοί για τους ερευνητές.

Η διαδικασία επιλογής δείγματος ονομάζεται δειγματοληψία. Τα δύο βασικότερα είδη δείγματος είναι τα τυχαία δείγματα και τα μη τυχαία δείγματα. Τα τυχαία δείγματα διακρίνονται στις εξής κατηγορίες (Βιταλουδίτη, 2000):

- Απλό τυχαίο δείγμα (simple random sample) όπου ο πληθυσμός επιλέγεται με κλήρωση.
- Συστηματικό τυχαίο δείγμα (systematic random sample) όπου επιλέγεται σύμφωνα με την σχέση $k = N/n$ (όπου $N =$ το μέγεθος του πληθυσμού και $n =$ το μέγεθος του δείγματος).
- Στρωματοποιημένο δείγμα (stratified sample) όπου ο πληθυσμός χωρίζεται σε μικρότερες ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά όπως φύλλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο κλπ.

- Πολυσταδιακό δείγμα (multistage sample) όπου ο πληθυσμός διαιρείται όλο και σε μικρότερες ομάδες μέχρι να προσεγγιστεί το τελικό δείγμα.

Αντίστοιχα τα μη τυχαία δείγματα διακρίνονται σε (Βιταλουδίτη, 2000):

- Δείγμα αναλογίας (quota sample) όπου οι στόχοι της έρευνας καθορίζουν την διαίρεση του πληθυσμού σε ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (φύλλο, ηλικία κλπ.).
- Υποκειμενικό δείγμα (judgemental sample) ή δείγμα σκοπιμότητας (purposive sample) όπου ο ερευνητής βασίζεται στην υποκειμενική του άποψη για να χρησιμοποιήσει ένα δείγμα πληθυσμού που θεωρεί κατά την κρίση ότι μπορεί να εξυπηρετήσει καλύτερα τους σκοπούς της έρευνας.
- Δείγμα ευκολίας (convenience sample) ανάλογα με το τι θεωρεί ο ερευνητής πιο εύκολο για την περίπτωση.

Σύμφωνα με τα παραπάνω και με τους στόχους της έρευνας που έχουν τεθεί, ένα μη τυχαίο δείγμα σκοπιμότητας (purposive sample) αποτέλεσε την πιο ενδεδειγμένη για την περίπτωση επιλογή. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα απευθύνθηκε συγκεκριμένα σε φοιτητές του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας, που ήταν εγγεγραμμένοι από το ΣΤ' εξάμηνο και πάνω, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2012-2013. Με την επιλογή αυτή θεωρήθηκε δυνατή η καταγραφή απόψεων και αντιλήψεων σχετικά με την εκπαιδευτική χρήση της έννοιας της «αειφόρου ανάπτυξης» στο πρόγραμμα σπουδών του ΤΕΙ, από φοιτητές με υπάρχουσα εμπειρία στο μεγαλύτερο μέρος του προγράμματος σπουδών. Πρέπει ακόμα να σημειώσουμε ότι το ΤΕΙ Πάτρας επιλέχθηκε και για λόγους ευκολίας της ερευνήτριας, που είναι φοιτήτρια στο συγκεκριμένο Ίδρυμα. Συνεπώς, η συγκεκριμένη επιλογή σημαίνει ότι το δείγμα έχει και στοιχεία δείγματος ευκολίας.

Δυστυχώς η έρευνα συνέπεσε με μια περίοδο που το Τμήμα αντιμετώπισε αρκετά προβλήματα λόγω του Σχεδίου «Αθηνά». Η ερευνήτρια θεωρεί ότι οι καταλήψεις που προηγήθηκαν της έρευνας καθώς και η αβεβαιότητα του αν θα «χαθεί» ή όχι το εαρινό εξάμηνο, δημιούργησαν ένα κλίμα αποδιοργάνωσης και χαλαρότητας στους φοιτητές. Αυτό είχε αρνητικό αντίκτυπο στον αριθμό των ερωτηματολογίων που

συγκεντρώθηκαν. Συνολικά συλλέχθηκαν 54 ερωτηματολόγια από τα οποία διεξήχθησαν τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο επόμενο κεφάλαιο. Η ερευνήτρια δεν κατάφερε να βρει αξιόπιστα στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των σπουδαστών στα συγκεκριμένα εξάμηνα. Συνεπώς δεν είναι δυνατό να πούμε που ακριβώς είναι το ποσοστό εκείνων που συμμετείχαν στην έρευνα σε σχέση με το σύνολο των εγγεγραμμένων φοιτητών στα εξάμηνα που μας ενδιαφέρουν. Αυτό σημαίνει ακόμα ότι δεν είναι δυνατό να διεξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με την αντιπροσωπευτικότητα των συμμετεχόντων σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό κατά τη χρονική περίοδο διεξαγωγής της έρευνας.

3.7 Συμπεράσματα κεφαλαίου

Η συγκεκριμένη έρευνα όπως παρουσιάστηκε στο παρόν κεφάλαιο βασίστηκε σε μια οργανωμένη προσέγγιση των μεθοδολογικών ζητημάτων προκειμένου να μπορέσει να πραγματοποιηθεί και να μας προσφέρει τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Προσεγγίστηκε ένα δείγμα φοιτητών μεγάλων εξαμήνων και τελειόφοιτων από το Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας, μέσω ενός προσεκτικά σχεδιασμένου ερωτηματολογίου, που καλύπτει εκείνα τα ζητήματα που κρίθηκαν σκόπιμα.

Η πραγματοποίηση της έρευνας απαιτήσε αρκετό χρόνο για την ολοκλήρωσή της. Η συμβολή της σύγχρονης τεχνολογίας και του διαδικτύου ήταν καθοριστική σε όλη αυτή την προσπάθεια. Με ιδιαίτερη προσοχή πραγματοποιήθηκε και η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, η οποία παρουσιάζεται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

4.1 Εισαγωγή

Η ανάλυση που ακολουθεί προσφέρει μια σφαιρική θεώρηση των απόψεων των συμμετεχόντων φοιτητών. Ως εκ τούτου, αντικατοπτρίζει αποκλειστικά τις απόψεις των φοιτητών του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας και πιθανώς να μην είναι αντιπροσωπευτική της κατάστασης που επικρατεί σε όλα τα ΤΕΙ της χώρας. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της μελέτης προσδιορίζουν μερικά σημαντικά μηνύματα σχετικά με τις απόψεις των φοιτητών για την σημερινή χρήση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης στα πλαίσια των σπουδών τους, προσφέροντας υλικό για πρόσθετο διάλογο και μελλοντικές έρευνες.

4.2 Ευρήματα

Σε πρώτο στάδιο κρίθηκε σκόπιμο να καθοριστεί ο τρόπος με τον οποίο η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης γίνεται κατανοητός μέσα στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών. Για αυτό το λόγο οι δύο πρώτες ερωτήσεις προσπάθησαν να συγκεντρώσουν στοιχεία για τις απόψεις των φοιτητών ζητώντας τους: **(Ερώτηση 1) να καθορίσουν λέξεις-κλειδιά που σχετίζονται με την έννοια καθώς και (Ερώτηση 2) να δηλώσουν ποιες είναι οι απαραίτητες βάσεις για την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη.**

Από την πλειοψηφία των απαντήσεων προέκυψε ότι υπάρχει ορθή κατανόηση της έννοιας. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι 32 φοιτητές αναφέρθηκαν σε λέξεις-κλειδιά όπως τοπικές κοινωνίες, φυσικό περιβάλλον, ίσες ευκαιρίες, νέες θέσεις εργασίας, μελλοντικές γενεές και οικονομική ανάπτυξη. Αυτές οι απαντήσεις φανερώνουν ότι σε γενικές γραμμές οι φοιτητές γνωρίζουν το τρίπτυχο της αειφόρου ανάπτυξης, όπως παρουσιάστηκε και στο Σχεδιάγραμμα 2.1. Όμως μέσα από τις απαντήσεις των φοιτητών φαίνεται να προκύπτει και ένα άλλο ζήτημα, δηλαδή ότι η

αιεφόρος ανάπτυξη θεωρείται ιδιαίτερα συνδεδεμένη με την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Αυτό το συμπέρασμα μας προκύπτει από το γεγονός ότι 41 φοιτητές απάντησαν σε αυτή την ερώτηση χρησιμοποιώντας τις λέξεις-κλειδιά φυσικό περιβάλλον, πράσινο, πράσινες μορφές τουρισμός, εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

Παρόμοιες ήταν ως προς το περιεχόμενο τους και οι απαντήσεις των φοιτητών στην ερώτηση για τις απαραίτητες βάσεις της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Τριάντα πέντε (35) φοιτητές αναφέρθηκαν στον σεβασμό για το περιβάλλον καθώς και στην ανάγκη για την προστασία του περιβάλλοντος. Μόλις 11 φοιτητές ανέφεραν την ανάγκη για συνεργασία των διαφορετικών τουριστικών φορέων και για τουριστικό σχεδιασμό. Δεκατέσσερις φοιτητές (14) αναφέρθηκαν στην ανάγκη μείωσης των αρνητικών συνεπειών του τουρισμού στους τουριστικούς προορισμούς.

Η επόμενη ερώτηση ζήτησε από τους φοιτητές: **(Ερώτηση 3) να καθορίσουν ποια μαθήματα του προγράμματος σπουδών προσέφεραν εκπαιδευτικό περιεχόμενο συναφές με την αιεφόρο τουριστική ανάπτυξη.** Αναμενόμενα, το 90% των ερωτηθέντων αναγνώρισε το «Τουρισμός & Ανάπτυξη» Τουριστική Πολιτική ως το πλέον συναφές μάθημα. Είκοσι πέντε (25) και είκοσι δύο (22) φοιτητές αντίστοιχα θεώρησαν επίσης πως τα μαθήματα «Τουριστική Πολιτική» και «Ειδικές και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού» αναφέρονται σε στοιχεία της αιεφόρου ανάπτυξης. Δέκα φοιτητές αναφέρθηκαν και στο μάθημα «Αρχές Τουρισμού» ως σχετικό. Έκπληξη προκάλεσε το γεγονός ότι κανένας φοιτητής δεν αναφέρθηκε στο μάθημα «Σχεδιασμός και Διαχείριση Τουριστικών Προορισμών», όπου η έννοια της αιεφόρου ανάπτυξης σύμφωνα με τη βιβλιογραφία είναι κεντρικής σημασίας.

Η επόμενη ερώτηση ζήτησε από τους φοιτητές: **(Ερώτηση 4) να καθορίσουν όσους περισσότερους συγγραφείς γνώριζαν που να συνδέονται με την έννοια της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης.** Σε αυτήν την ερώτηση προέκυψε το σημαντικό ζήτημα ότι οι φοιτητές αναφέρθηκαν αποκλειστικά στους συγγραφείς δύο διδασκόμενων συγγραμμάτων και συγκεκριμένα στους Σωτηριάδη και Φαρσάρη (2009) και Ανδριώτη (2005), από τα μαθήματα «Ειδικές και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού» και «Τουρισμός και Ανάπτυξη». Το ανησυχητικό αποτέλεσμα σε αυτή την ερώτηση ήταν ότι κανένας φοιτητής δεν γνώριζε και δεν αναφέρθηκε σε κανένα σημαντικό κείμενο ή συγγραφέα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Αν λάβει κανείς

υπόψη του το πλήθος των σχετικών άρθρων και βιβλίων στην αιεφόρο τουριστική ανάπτυξη, αυτό το γεγονός αποτελεί ένα ιδιαίτερο απογοητευτικό εύρημα.

Η επόμενη ερώτηση ζήτησε από τους φοιτητές: **(Ερώτηση 5) να καθορίσουν τα πιο σημαντικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν στον τρόπο με τον οποίο η έννοια της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης ενσωματώνεται στις σπουδές τους.** Τριάντα φοιτητές απάντησαν στην ερώτηση. Είκοσι επτά (27) από αυτούς δήλωσαν ότι πρόκειται για μια «δύσκολη» και σύνθετη έννοια που δεν είναι εύκολο να κατανοηθεί πλήρως. Είκοσι (20) φοιτητές ανέφεραν ότι τα μαθήματα που διδάσκονται δεν κάνουν σαφή την έννοια της αιεφόρου ανάπτυξης, ενώ δεκατρία (13) άτομα ανέφεραν ότι δεν υπάρχει συνάφεια και ακολουθία μεταξύ των μαθημάτων που αφορούν την έννοια και σχετίζονται μεταξύ τους, όπως π.χ. «Τουριστική Πολιτική» και «Τουρισμός & Ανάπτυξη», με αποτέλεσμα κάποιες πληροφορίες να επαναλαμβάνονται χωρίς να υπάρχει εμβάθυνση και πρόοδος.

Τέλος το ερωτηματολόγιο ζήτησε από τους φοιτητές να εκφράσουν τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους με τρεις σύντομες δηλώσεις βάσει μια κλίμακας Likert¹. Σκοπός αυτής της ερώτησης ήταν να δει συγκεκριμένες αντιλήψεις των φοιτητών για το πρόγραμμα σπουδών και την πραγματικότητα της τουριστικής βιομηχανίας. Τα αποτελέσματα των απαντήσεων στις δηλώσεις αυτές δίνονται στον Πίνακα 4.1.

Πίνακας 4.1: Απόψεις των φοιτητών για το πρόγραμμα σπουδών και την τουριστική βιομηχανία

Αρ.	Δήλωση	Μέσος όρος
1.	Το πρόγραμμα σπουδών που παρακολουθώ με βοήθησε να κατανοήσω την έννοια της 'αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης' σε βάθος	2,4
2.	Η έννοια της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης εμπεριέχεται στα περισσότερα διδασκόμενα μαθήματα	1,3
3.	Οι επιχειρησιακές πρακτικές των ελληνικών τουριστικών επιχειρήσεων δεν βοηθούν την αιεφόρο τουριστική ανάπτυξη	3,8

¹ Βαθμολόγηση κλίμακας: 5 - Συμφωνώ απόλυτα, 4 - Συμφωνώ, 3 - Ουδέτερη στάση, 2 - Διαφωνώ, 1 - Διαφωνώ απόλυτα.

Από τα στοιχεία του πίνακα είναι ξεκάθαρο πως οι φοιτητές θεωρούν πως δεν απέκτησαν εις βάθος γνώση της έννοιας της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης (δήλωση 1) και πως κατά την άποψη τους η έννοια δεν διδάσκεται στην πλειοψηφία των μαθημάτων (δήλωση 2). Εδώ πιθανώς προκύπτει μια ανησυχητική ένδειξη για τον τρόπο με τον οποίο η αειφόρος ανάπτυξη εντάσσεται στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο.

Η τρίτη δήλωση, που αφορά τις πρακτικές των ελληνικών τουριστικών επιχειρήσεων, επίσης έλαβε μια ιδιαίτερα υψηλή βαθμολογία. Δεδομένων των στενών δεσμών της τουριστικής εκπαίδευσης με την τουριστική βιομηχανία, αυτό αποτελεί ένα ενδιαφέρον εύρημα καθώς είναι ξεκάθαρο πως πολλοί φοιτητές πιστεύουν πως οι ελληνικές τουριστικές επιχειρήσεις δεν βοηθούν την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη. Αυτό επίσης είναι πιθανό να κάνει τους φοιτητές να πιστεύουν ότι σε τελική ανάλυση η αειφόρος ανάπτυξη είναι απλά μια θεωρητική έννοια χωρίς πρακτική εφαρμογή και χρησιμότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

5.1 Γενικά συμπεράσματα και προτάσεις

Το κεντρικό θέμα αυτής της εργασίας είναι η εξέταση των αντιλήψεων των φοιτητών του Τμήματος Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας σχετικά με τον τρόπο και τον βαθμό κατανόησης και χρήσης της έννοιας της «αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης» στο πρόγραμμα σπουδών του συγκεκριμένου τμήματος. Αν και η έρευνα βασίστηκε στη χρήση ενός σχετικά απλού ερωτηματολογίου προκειμένου να ενθαρρυνθούν οι συμμετέχοντες να το συμπληρώσουν, η έρευνα προσφέρει μερικά χρήσιμα συμπεράσματα βάσει των απαντήσεων του συγκεκριμένου δείγματος από τον χώρο των ΤΕΙ.

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας φανερώνουν πως ο τρόπος με τον οποίο διδάσκονται τα στοιχεία της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης στο πρόγραμμα σπουδών που προσφέρει τα ΤΕΙ θα μπορούσε να βελτιωθεί. Οι φοιτητές θεωρούν ότι μόνο λίγα μαθήματα από το σύνολο των μαθημάτων που διδάσκονται εμπεριέχουν κάποια στοιχεία της αιφορίας. Τα αποτελέσματα της κλίμακας Likert και η αδυναμία καθορισμού συγγραφέων από το χώρο της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης, καταδεικνύουν πως οι φοιτητές δεν έχουν αναπτύξει ικανοποιητική κατανόηση της έννοιας. Αυτό το αποδεικνύει εξάλλου ξεκάθαρα και το γεγονός ότι οι φοιτητές αναγνωρίζουν πως πρόκειται για μια «δύσκολη» και σύνθετη έννοια που δεν είναι εύκολο να την κατανοήσουν πλήρως.

Είναι βέβαια γεγονός ότι η ενσωμάτωση της έννοιας της αιφόρου ανάπτυξης στα εκπαιδευτικά προγράμματα σπουδών δεν είναι εύκολη υπόθεση. Η εννοιολογική προσέγγιση του όρου είναι σύνθετη, γεγονός που αναγνωρίζεται από τους φοιτητές. Αυτό οφείλεται στην απαιτούμενη ισορροπία μεταξύ των τριών βασικών συστατικών της αιφορίας – του περιβάλλοντος, της οικονομίας και της κοινωνίας. Αυτή η ευρύτερη προσέγγιση της αιφορίας φαίνεται κατά ένα μέρος να γίνεται αντιληπτή

από τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Αν και η κατανόηση της έννοιας από τους φοιτητές εστιάζει κυρίως στο φυσικό περιβάλλον, οι απαντήσεις τους δείχνουν ότι εκτείνεται και πέρα από αυτό, αναγνωρίζοντας τις οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις του θέματος. Επίσης η έμφαση που δίνεται στο φυσικό περιβάλλον δεν είναι κατακριτέα αφού πολλές από τις βασικές αρχές της αειφόρου ανάπτυξης σχετίζονται άμεσα με την ιδέα της διατήρησης του φυσικού περιβάλλοντος.

Γενικότερα, φαίνεται πως πολλές φορές η έμφαση των τουριστικών προγραμμάτων σπουδών στην επαγγελματική διάσταση του τουρισμού μπορεί να αποτελέσει περιοριστικό παράγοντα στη σημασία που δίνουν οι φοιτητές σε θεωρητικές έννοιες και πλαίσια. Θα πρέπει όμως πάντα από εκπαιδευτική άποψη να έχουμε στο μυαλό μας ότι η κατανόηση θεωρητικών ζητημάτων εξυπηρετεί την θεώρηση των ευρύτερων ζητημάτων που χαρακτηρίζουν τον τουρισμό. Σίγουρα, το αντικείμενο και οι στόχοι της τουριστικής εκπαίδευσης θα σχετίζονται πάντα με την επαγγελματική προετοιμασία και αποκατάσταση των φοιτητών. Ωστόσο χωρίς τη διερεύνηση ευρύτερων θεμάτων που βρίσκονται έξω από τον επαγγελματικό κόσμο, η τουριστική διοίκηση δεν μπορεί να συνεχίσει την ανάπτυξη της ως ένα αξιόλογο γνωστικό πεδίο (Airey, 2003). Είναι λογικό ότι τα προγράμματα σπουδών στην ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να ενημερώνονται από καινούργια γνώση και έννοιες.

Η ένταξη της αειφόρου ανάπτυξης στα τουριστικά προγράμματα σπουδών σίγουρα αποτελεί ένα αξιόλογο βήμα σε αυτή την διαδικασία ανάπτυξης που είναι προς όφελος τόσο των φοιτητών όσο και της τουριστικής βιομηχανίας. Οι φοιτητές, κατανοώντας τα ευρύτερα ζητήματα του τουρισμού που αφορούν την αειφορία θα έχουν τις γνώσεις να ενταχθούν στον επαγγελματικό κόσμο και να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του. Η τουριστική βιομηχανία θα αποκτά ένα εργατικό δυναμικό που θα μπορεί να σκεφτεί πέρα από τα καθημερινά ζητήματα και θα την βοηθήσει να αναπτυχθεί προς ένα αειφόρο μέλλον.

Το Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Πάτρας κινείται προς την σωστή κατεύθυνση. Όπως αναφέρθηκε και στο Κεφάλαιο 2, το Τμήμα έχει αναγνωρίσει το γεγονός ότι «η γενικότερη πολιτικοοικονομική και πρακτική αντιμετώπιση του τουριστικού φαινομένου απαιτεί μία **ευρύτατη στις διαστάσεις της** εκπαίδευση, ικανή να ανταπεξέλθει: i) στην αναγκαία πλέον

συνεχή κριτική θεώρηση και αντιμετώπιση του τουρισμού ως βασικού συντελεστή της βιωσιμότητας της ελληνικής οικονομίας και ii) στην αποτελεσματική παραγωγή και διάθεση της ετήσιας τουριστικής κατανάλωσης, δηλαδή του τουριστικού προϊόντος, από καθαρά επιχειρηματική πλευρά». (ΤΕΙ Πάτρας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων, 2013). Αυτός ο ευρύτερος εκπαιδευτικός προσανατολισμός είναι σύμφωνος τόσο με τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης όσο και με την ευρύτερη ανάπτυξη της τουριστικής εκπαίδευσης που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο. Αυτό που πρέπει να γίνει αφορά την υιοθέτηση μερικών εκπαιδευτικών βελτιώσεων που θα επιτρέψουν την καλύτερη κατανόηση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης από τους φοιτητές. Τέτοιες βελτιώσεις θα μπορούσαν να αφορούν:

- Την χρήση περισσότερων περιπτώσεων μελέτης (case study) που αφορούν την αειφόρο ανάπτυξη και την επιτυχημένη υιοθέτηση της από επιχειρήσεις της τουριστικής βιομηχανίας.
- Την καλύτερη συνεργασία μεταξύ των καθηγητών που διδάσκουν μαθήματα που αφορούν την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης ώστε να υπάρχει μια συνέχεια/ακολουθία στην διδασκαλία της έννοιας, χωρίς επανάληψη των ίδιων πραγμάτων.
- Πιθανώς την καλύτερη καθοδήγηση των φοιτητών αναφορικά με την ανεύρεση πηγών (άρθρων και βιβλίων) που αφορούν την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη.
- Την πιο ξεκάθαρη ενσωμάτωση της έννοιας της αειφόρου ανάπτυξης στις περιγραφές μαθημάτων στον οδηγό σπουδών.

Σαν ένα γενικότερο τελικό σχόλιο, είναι ξεκάθαρο ότι η τουριστική εκπαίδευση έχει πολλά περιθώρια ανάπτυξης και πολλά ακόμα να προσφέρει. Δυστυχώς η ελληνική τουριστική εκπαίδευση πλήγεται ιδιαίτερα από τις ρυθμίσεις του Σχεδίου «Αθηνά» και φαίνεται να παρεμποδίζεται προς αυτή της την προσπάθεια.

5.2 Περιορισμοί και προβλήματα της έρευνας

Κλείνοντας αυτή την εργασία, αναφέρονται κάποια προβλήματα που αφορούν το μεθοδολογικό μέρος της εργασίας. Το ερωτηματολόγιο ως μέθοδος παρουσιάζει και κάποια μειονεκτήματα όπου επηρεάζουν σε ένα βαθμό την έρευνα. Οι κλειστές τύπου ερωτήσεις που ως επί το πλείστον χρησιμοποιούνται σε αυτά, περιορίζουν το εύρος των απαντήσεων εφόσον ο ερωτώμενος καλείται να επιλέξει αυστηρά και μόνο από τις επιλογές που του έχουν δοθεί, περιορίζοντας έτσι τον αυθορμητισμό του. Επίσης τίθεται και θέμα αξιοπιστίας του εφόσον κάποιες ερωτήσεις μπορεί να φέρουν τον ερωτώμενο σε δύσκολη θέση, να του είναι ανεπιθύμητες ή να μην τις καταλαβαίνει. Πάντα σε σχέση με την πρωτογενή έρευνα, οι φοιτητές στους οποίους απευθύνθηκε το ερωτηματολόγιο έδειξαν απρόθυμοι να το συμπληρώσουν. Τουλάχιστον αυτό φάνηκε να είναι το ζήτημα βάσει της πολύ μικρής αρχικής ανταπόκρισης. Ως αποτέλεσμα η ερευνήτρια αναγκάστηκε να κοινοποιήσει το σύνδεσμο του ερωτηματολογίου αρκετές φορές. Τελικά συγκεντρώθηκε ένας σχετικά ικανοποιητικός αριθμός ερωτηματολογίων.

Σε σχέση με τη δευτερογενή έρευνα (δευτερογενείς πηγές πληροφόρησης) τα πράγματα εξελίχθηκαν ομαλότερα, τουλάχιστον ως προς την ξένη βιβλιογραφία για την «αιεφόρο ανάπτυξη». Οι πηγές αυτές αντλήθηκαν κυρίως από την ηλεκτρονική βιβλιοθήκη science direct (www.sciencedirect.com) μέσω πρόσβασης στο διαδίκτυο από υπολογιστές του ΤΕΙ Πάτρας. Δεν υπήρξαν όμως αρκετά στοιχεία και μελέτες για την εκπαιδευτική χρήση του όρου. Αποδείχτηκε στην πράξη ότι το συγκεκριμένο θέμα αποτελεί ένα δύσκολο θέμα προς μελέτη και η ερευνήτρια δυσκολεύτηκε αρκετά στην συγγραφή του δεύτερου κεφαλαίου και ιδιαίτερα στις ενότητες που αφορούν την εκπαιδευτική χρήση της αιεφόρου ανάπτυξης. Ίσως αυτή η έρευνα να προσφέρει μερικά χρήσιμα σχετικά στοιχεία, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια μικρή έρευνα που έγινε στα πλαίσια μιας πτυχιακής εργασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Eurocharity (2008), Μαριέττα Γιαννάκου: Η αειφόρος ανάπτυξη στον 21^ο αιώνα.

Διαθέσιμο μέσω διαδικτύου:

http://www.eurocharity.org/article.php?article_id=2394

Ανδριώτης, Κ. (2005), *Τουριστική Ανάπτυξη και Σχεδιασμός*. Αθήνα: Σταμούλης.

Βιταλουδίτη, Ο. (2000), *Εγχειρίδιο μελέτης του βιβλίου Marketing in Travel and Tourism*. Πάτρα: ΕΑΠ.

Ηγουμενάκης, Ν. (1996), *Τουριστικό μάρκετινγκ*. Αθήνα: Interbooks

Καρβούνης, Σ. και Γεωργακέλλος, Δ. (2003), *Διαχείριση του Περιβάλλοντος – Επιχειρήσεις και Βιώσιμη Ανάπτυξη*. Αθήνα: Σταμούλης.

Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*. Αθήνα: Ύψιλον.

Κοκκόσης, Χ. και Τσάρτας, Π. (2001), *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*. Κριτική: Αθήνα.

Πολυδωρόπουλος, Π. και Σταυρουλοπούλου, Ο. (2004), *Γνώση και Διαχείριση του Περιβάλλοντος*. Αθήνα: Β. Γκιούρδας.

Σταθακόπουλος, Β. (2005), *Μέθοδοι Έρευνας Αγοράς*. Αθήνα: Σταμούλης.

Στεργίου, Δ. (2005), Αειφορία στην ελληνική τουριστική εκπαίδευση, στο βιβλίο του Ανδριώτη, Κ., *Τουριστική Ανάπτυξη και Σχεδιασμός*. Αθήνα: Σταμούλης.

Σωτηριάδης, Μ. και Φαρσάρη, Ι. (επιμέλεια) (2009). *Εναλλακτικές και Ειδικές Μορφές Τουρισμού*. Αθήνα, Interbooks

ΤΕΙ Πάτρας, Τμήμα Τουριστικών Επιχειρήσεων (2013), Περιεχόμενο σπουδών και αποστολή τμήματος. Διαθέσιμο μέσω διαδικτύου:

http://www.teipat.gr/ekpaideysi/tmima_touristikwn_epixeirisewn.php

Τσαγκλάγκανος, Α. (1980), *Βασικές Αρχές του Μάρκετινγκ, Ανάλυση και Έρευνα της Αγοράς*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Χρήστου, Ε. (1999), *Έρευνα τουριστικής αγοράς*. Αθήνα: Interbooks.

Ξενογλωσση

- Airey, D. (2003), Tourism education: from practice to theory. *Paper Presented at the WTO 15th General Assembly, 19-24 October*. Beijing, China.
- Christou, E. (1999). Hospitality management education in Greece: an exploratory study. *Tourism Management*, 20, pp. 683-691.
- Eadington, W. (1992), *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Eber, S. (2002), *Guidelines for Integrating Sustainability into the Undergraduate Curriculum: Leisure and Tourism*. London: University of North London and Tourism Concern.
- Hunter, C. and Green, H. (1995), *Tourism and the Environment: A Sustainable Relationship?* London: Routledge.
- McIntosh, R.W. and Goeldner, C.R. (1995), *Tourism: Principles, Practices and Philosophies*, New York: Wiley.
- McKercher, B. (2003), Sustainable tourism development – principles for planning and management. *Presentation to the National Seminar on Sustainable Tourism Development*, Bishkek, Kyrgyzstan, November 5-9.
- Sharpley, R. (2000), Tourism and sustainable development: exploring the theoretical divide. *Journal of Sustainable Tourism*, 8(1), pp. 1-19.
- Tribe, J. (1999), *The Philosophic Practitioner: Tourism Knowledge and the Curriculum*. PhD thesis. London: University of London.
- United Nations (1998), Economic aspects of sustainable development in Greece.
Διαθέσιμο μέσω διαδικτύου:
<http://www.un.org/esa/agenda21/natlinfo/countr/greece/eco.htm#tour>.
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987), *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
- WTO (1997), *Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry*. Madrid: World Tourism Organisation.